

Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası

Halit ÖZKAN

İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Özet

İbn Şihab ez-Zührî hadislerin tedvini sürecinde tartışılmaz bir rol oynamıştır. Emevî idarecileriyle yakın ilişkisi olan ve zamanının çoğunu Şam'daki sarayda geçiren bir âlim olarak Zührî, Emevî idaresi tarafından bütün İslam ülkesinde hadisleri tedvin etmekle görevlendirilen âlimler arasındaki en önemli figürdür. Onun çabaları sayesinde birçok hadis kaybolmaktan korunmuş ve üçüncü yüzyılın ürünü olan meşhur ve muteber hadis kitaplarına girmiştir. Zührî tedvin sırasında bir yandan sarayın katiplerini çalıştırmış, bir yandan da o günkü şartlara göre bol sayılabilecek miktarda yazı malzemesini sarayın desteği sayesinde kullanmıştır. Onun çalıştırdığı kâtiplerden biri ve talebesi olan Şuayb b. Ebû Hamza, Zührî'den dinlediği hadislerden kendisine bir nüsha oluşturmuş, vefatından hemen önce istinsah etmeleri için talebelerine izin verdiği bu nüsha Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi büyük müelliflerin dönemine orijinal haliyle ulaşarak onlar tarafından kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tedvin, Zührî, Emevîler, Şuayb b. Ebû Hamza, Ulema-Ümera İlişkileri.

Giriş

EBÛ BEKR Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), İslami ilimler tarihinin en önemli figürlerinden birisidir. Kendisi “hadisleri resmen tedvin eden ilk kişi” olmakla meşhurdur. Ancak onun başarısı tedvindeki rolüyle sınırlı kalmamıştır. O aynı zamanda tâbîn döneminde Şam ve Hicaz¹ bölgelerindeki ilmî faaliyetlere öncülük etmesi, Şam’da hadislerin isnadlı olarak rivayetini başlatması, tedvin sırasında derlediği rivayetleri yazılı olarak kaydetmesi, büyük tabiun neslinden sonraki dönemin başlıca fakihlerinden biri olması ve ilk musanniflerin neredeyse tamamının hocası olması gibi özellikleriyle de İslami ilimler tarihinin en etkili simalarından birisidir. Bütün bu özelliklerine ilave olarak onun Emevî sarayındaki ilmî, siyasi ve eğitsel faaliyetleri de hayatının ve şahsiyetinin önemli veçheleri arasındadır.

Bu çalışmada Zührî’nin hayatı hakkında bilgi vermenin yanı sıra, onun Emevî idaresiyle ilişkisinin neticesi olarak görülebilecek ve ilim tarihini ilgilendiren iki husus özellikle ele alınacaktır. Öncelikle Zührî’nin Emevîlere yakınlığının hadislerin tedvini sürecinde kendisine kazandırdıkları üzerinde durulacaktır. Bu kısımda, İslam tarihinin ilk yüzyıllarında siyasi idarenin ilmî faaliyetlere verdiği desteğin boyutları hakkında bir fikir edinmek amaçlanmaktadır. İkinci olarak, Zührî’nin tedvin sırasında oluşturduğu metinlerin akıbetini görmek amacıyla, bunlardan bir örneğin serencâmı takip edilecek, tedvin sürecinde Zührî’ye aktif biçimde hizmet etmiş bir devlet görevlisinin terikesinde bulunan bu metinlerin, sonraki literatürde nasıl yer aldığı tespit edilecektir.

Âlimü'l-Hicâz ve's-Şâm

Kureyş’in Benî Zühre koluna mensup olan Zührî Medine’de doğmuştur. Doğum tarihi olarak 50 ile 58 arasında değişen yıllar zikredilmekle birlikte, 51 (671) yılı bu konuda en çok benimsenen görüştür.

Zührî’nin yakın aile fertleri İslam tarihinde iki defa ön plana çıkarlar: İlk olarak dedesinin babası Abdullah b. Şihâb, Bedir ve Uhud gazvelerinde müşrik ordusunda görülür. Uhud Gazvesi’n-

¹ Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslam* (sene: 121-140) (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988), s. 239.

de Hz. Peygamber'i öldürmek üzere and içenlerden olan Abdullah, aynı zamanda onu alnından yaralayan kişidir, ancak daha sonra Müslüman olmuştur.² Babası Müslim ve diğer akrabaları ise, Abdullah b. Zübeyr'in Emevî idaresine karşı ayaklanıp kendi hilafetini ilan ettiği dönemde (64-73/683-692) ona destek veren başlıca aileler arasında yer almışlardır. Zühri'nin annesinin adı Aişe bint Abdullah el-Ekber veya Bintü Ehbân b. Efsâ el-Kinâniye şeklinde iki ayrı biçimde kaydedilmiş olup bunlardan hangisinin doğru olduğu bilinmemektedir.³ Ağabeyi Ebu Muhammed Abdullah az hadis rivayet eden güvenilir bir ravi olarak tanınmıştır ve Zühri'den önce vefat etmiştir. Ağabeyinin Muhammed, İbrahim ve Ümmü Muhammed isimli üç çocuğu içinden özellikle Muhammed, Zühri'nin yakın akrabaları içinde ilimle en fazla ilgilenen kişi olup amcasından birçok rivayeti bulunmaktadır.⁴ Zühri'nin ağabeyi dışında bir kızkardeşi, bir oğlu, ayrıca yeğeni Muhammed'le evlendirdiği Ümmü'l-Haccâc isimli bir kızı⁵ ve adı bilinmeyen bir torunu vardır. Zühri'nin oğlunun oğlu olan bu torunuyla arası hiçbir zaman iyi olmamıştır. Kendisinin tek mirasçısı olan torunu, ilimle ilgilenmediği gibi aynı zamanda fasık bir kimse olarak anılmaktadır. Muhtemelen bu sebeptendir ki, cömertliğiyle tanınan Zühri, ahir ömründe elindeki bütün malını harcamaması için kendisine tavsiyede bulunan dostlarına, torunundan başka kimsesinin kalmadığını ve ona mal bırakmasa da üzülmeceğini dile getirmiştir.⁶

Eğitimi

Zühri tahsil hayatına Kuran öğrenerek başlamış ve seksen günde hafız olmuştur.⁷ Ardından akrabalarından olan genç sahabî Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr'dan (ö. 89/708) neseb ilmi tahsil et-

2 İbn Hişâm, *es-Sîre* (nşr. M. Abdülhamid, Beyrut: Dâru'l-fıkr, t.y.), III, 27.

3 İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1421/2001, VII, 429; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *ez-Zühri* (nşr. Şükrullah b. Nimetullah Kucânî, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1402/1982), s. 41.

4 İbn Sa'd, VII, 439.

5 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrut: Daru İhyai't-türasi'l-arabi, 1991), V, 180.

6 İbn Asâkir, s. 172; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 235.

7 Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnâvut v.dğr., Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1401-1405/1981/1985), V, 332.

miştir. Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer, Enes b. Malik, Mahmud b. Rebî', Sehl b. Sa'd, Ebü't-Tufeyl, Sâib b. Yezid ve Abdurrahman b. Ezher gibi genç sahabilere mülaki olmuştur. Abdullah b. Ömer ve Cabir b. Abdullah'tan rivayetleri çok azdır. Onun en fazla öğrencilik ettiği sahâbi, aynı zamanda Hz. Peygamber'in hizmetçisi olan Enes b. Malik'tir. Enes'le Dımaşk'ta görüşen Zührî, onun ashâbi yani yakın talebeleri içinde en sağlam kişi sayılır.⁸ Ebû Hüreyre, Ebân b. Osman, Râfi' b. Hadîc ve Ubâde b. Sâmî'ten rivayetleri ise *munkatt'* (o dönemdeki adıyla *mürsel*) kabul edilmiştir.⁹ Yani bu sahabilerden yaptığı rivayetlerde, kendileriyle arasında adlarını zikretmediği en az bir kişi daha vardır.

Sahâbe neslinin son mensuplarına yetişmiş olan Zührî'nin asıl hocaları büyük tâbiîn neslinden alimlerdir. Abdullah b. Sa'lebe'den neseb ilmi tahsil ettiği günlerde, onun fıkıhla ilgili sorulara cevap veremediğini görünce, başka hocalardan fıkıh öğrenmeye karar verir. Böylece tâbiîn neslinde Medine'nin başlıca isimleri haline gelen ve ikinci asırda Fukahâ-i Seb'a adıyla meşhur olan yedi alimin derslerine devam etmeye başlar. Fukahâ-i Seb'a'nın tamamından ders almış olmakla birlikte bunların içinde özellikle Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah ve Ebu Bekr b. Abdurrahman b. Haris b. Hişam, Zührî'yi en fazla etkileyen isimlerdir. Hz. Peygamber, Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın mahkeme kararlarını, ileride kendisini akranları arasında ayrıcalıklı hale getirecek olan sünnet-i mâziye bilgisini, yani Medine'nin geçmiş nesillerdeki uygulamalarını, fıkıh ve kıraat ilimlerini Said b. Müseyyeb'den; tarihi ve hadisi hem İslam tarihçilerinin öncüsü hem de Medine'nin en çok hadis bilen kişisi olarak tanıtılan Urve'den, diğer ilimleri bir ilim deryası sayılan Ubeydullah b. Abdullah'tan öğrenmiştir. Yıllar sonra, kendisi bu üstadlarının ilmini şahsında biraraya getirdiği için onlardan daha büyük bir alim sayılacaktır.¹⁰ Hocaları da onun neler yapabileceğini daha gençlik çağında fark etmişlerdir. Örneğin kendisine sekiz yıl¹¹ ders veren Said b. Müseyyeb ölüm döşegindeyken, Zührî hakkındaki kanaatini "Yerine senin gibisini

8 İbn Asâkir, s. 43, 50-51, 103; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 326-327, 335.

9 Ebü'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl* (nşr. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1988), XXVI, 420-422, 426; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 327.

10 İbn Asâkir, s. 146; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 337.

11 İbn Asâkir, s. 53.

bırakan kişi ölmüş sayılmaz” sözleriyle dile getirmiştir.¹² Ayrıca Ubeydullah b. Abdullah b. Ebû Sevr, Atâ b. Ebû Rebâh ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec'den, Abdullah b. Ömer'in çocukları Salim, Hamza ve Ubeydullah'tan, Kasım b. Muhammed'in tavsiyesi üzerine gittiği tâbiîn neslinin en büyük kadın alimi Amra bint Abdurrahman'dan da ilim tahsil etmiştir. Aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere Şam'da kendisini halife Abdülmelik b. Mervan ile tanıştıran Kabîsa b. Züeyb de önemli hocaları arasındadır. Gençliğinde Medine'de okumuş olan Halife Abdülmelik b. Mervan'ın, Zührî'nin tahsil hayatındaki etkisi de son derece önemlidir. Zira ilk gençliğinde Medine'de yaşamasına rağmen sadece kendisi gibi Kureyş asıllı hocalardan ders alan Zührî'yi en sarın neslinden gelen hocalara yönlendirerek ilmi hayatında yeni ufukların açılmasına vesile olan kişi Abdülmelik b. Mervan'dır.

Zührî'nin sonraki yıllarda akranları arasında ön plana çıkacağı daha tahsil yıllarından bellidir. Büyük alimlerin halkalarında beraber oturduğu arkadaşları gençliklerinin verdiği sıklıkla soru sormaya ve ön sıralara geçmeye çekinirken o katıldığı her derste olabildiğince ileri gidip soru sormaktan geri durmamıştır. Muhtemelen akranlarının çekingenliğinden onda eser yoktu ve o dönemde geleneksel olarak halka sisteminin uygulandığı derslerde, kıdemli öğrencilerin oturduğu hocaya en yakın halkada bir şekilde yer buluyordu.¹³ Diğer yandan, kendisinden birşeyler öğrenebileceği hiç kimseyi ihmal etmemiş, genç yaşlı demeden herkesten ilim öğrenmiştir.¹⁴ Ayrıca o dönemde yazıya karşı olan bazı arkadaşlarının ayıplamalarına rağmen yanında daima yazı malzemesi buldurmuş ve her duyduğunu kaydetmiştir.¹⁵ Özellikle çoğu hadis talebesi için zabtı zor olan uzun metinli hadisleri ezberlemek için bu malzemeden yararlanmışır.¹⁶

12 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 337.

13 Zührî olgunluk çağlarına eriştiğinde, gençlere ilmi konularda çekingen davranmamaları konusunda öğüt vermeye devam etmiştir, bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliya* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1974), III, 364. Medreselerin kurulmasından önce eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekanlar olarak camilerin önemi ve işlevi ile, buralardaki ders halkalarında uygulanan oturma düzeni hakkında bk. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası ve Hristiyan Batı* (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 44-66 ve 152-153.

14 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 332.

15 İbn Sa'd, VII, 433 ; İbn Asâkir, s. 60.

16 İbn Asâkir, s. 60-62; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 228.

Hicrî ikinci asır, hadis tarihi açısından tasnif döneminin ilk aşaması olarak bilinir. Bu dönem, kendisini önceleyen dönemde Zührî gibi şahsiyetlerin biraraya getirdiği hadislerin konularına göre ayrıştırıldığı ve en genel anlamıyla *musannef* adı verilen eserlerin ilk örneklerinin yazıldığı zaman dilimidir. İlk musanneflerin müellifleri, kabaca hicri II. asrın ikinci ve üçüncü çeyreğinde olgunluk çağlarını yaşayan alimlerdir. Bu isimler dikkatle incelendiğinde neredeyse tamamının Zührî'ye öğrencilik ettikleri görülür. Zührî hadisleri resmen ve bizzat derlemesi haysiyetiyle tedvin tarihinde en önemli isim olduğu gibi, yetiştirdiği öğrenciler sayesinde tasnif sürecinde çok etkili rol de oynamıştır. Atâ b. Ebû Rebâh ve Ömer b. Abdülaziz gibi yaşları itibariyle kendisinden önceki tabakalara mensup oldukları halde ondan hadis rivayet eden belli başlı isimler ile ağabeyi Abdullah ve yeğeni Muhammed gibi akrabaları bir yana bırakılacak olursa, toplamda binlerce kişiye hadis rivayet eden Zührî'nin esasen ilk musanniflerin hocası olduğu söylenebilir. Muhammed b. Velid ez-Zübeydî, Şuayb b. Ebû Hamza, Ukayl b. Halid el-Eylî, Yunus b. Yezid, Ma'mer b. Raşid ve Malik b. Enes onun talebeleri içinde en yüksek halkayı temsil ederler. Bunların yanında İbn Ebû Zî'b, Rebîatürrey, Leys b. Sa'd, Salih b. Keysan, Yahya b. Said el-Ensârî, Ebû'z-Zinâd, İbrahim b. Sa'd, Irâk b. Mâlik, Bükeyr b. Eşec, Mansur b. Mu'temir, Musa b. Ukbe, İbn İshak, Amr b. Dinar, Amr b. Şuayb, Katâde b. Diâme, Zeyd b. Eslem, Eyyüb es-Sahtiyânî, Süleyman b. Musa, Mukâtil b. Süleyman, Evzâî, Cafer b. Bürkân, Abdülaziz b. Ebû Seleme el-Mâcişûn, Hişam b. Urve, Hüşeym b. Beşîr gibi isimler de çok tanınan öğrencileridir.

Emevî Sarayına İntisabı

Zührî'nin adı, Medine'den ayrılıp Emevî hanedanının makarr-ı hilafeti olan Dımaşk'a gitmesiyle duyulmaya başlamıştır ve Zührî'yi Zührî yapan Emevîlerle ilişkisidir. Emevî sarayına intisab etmeseydi muhtemelen adı bugün ya hiç bilinmeyecek yahut sıradan bir ravi olarak anılacaktı. Tarihte ve günümüzde birçok açıdan eleştirilen Emevî hanedanının sevap hanesine yazılacak işlerden birisi, Zührî gibi bir alime sahip çıkmaları, onun ilmî faaliyetlerine alabildiğine müsaade etmeleridir. Onun, ecdadının düşmanı olan Abdülmelik b. Mervan ile tanışması kaderin bir cil-

vesi olduğu kadar, İslami ilimler tarihinin de kritik eşiklerinden birisidir. Bu tanışma şöyle gerçekleşmiştir:

Zührî'nin babası ve diğer akrabaları, Emevî idaresine karşı mücadelede başlatan sahâbi Abdullah b. Zübeyr'i desteklemişler, fakat bu mücadele mağlubiyet ile neticelenmiştir. Kaybeden tarafta olmaları Zührî'nin kabilesine pahalıya patlamış, düzenli bir gelir kapısı olan divandan çıkartılmak suretiyle cezalandırılmışlardır. Bu yüzden büyük bir maddi sıkıntıya düşen ve otuzlu yaşlarının başında olan Zührî, 82 (701) yılında, sınır boylarına gidip cihad etmek, böylece biraz para kazanmak üzere Şam'a gelir. O günlerde Halife Abdülmelik b. Mervan, bir konuda vaktiyle Hz. Ömer'in verdiği kararı bildiği halde ayrıntılarını hatırlayamamış, bilgisini tazelemek maksadıyla Dımaşk ulemasına haber göndermiş de aradığı cevabı bulamamıştır. Halifenin en yakın adamlarından olan Kabîsa b. Züeyb'e (ö. 86/705) bir sabah namazında camide tesadüf eden Zührî, aranan bilginin kendisinde olduğunu söyleyince Kabîsa tarafından Abdülmelik'e takdim edilir. Zührî'yi tanıyınca ailesinin İbnü'z-Zübeyr olayları sırasında kendilerine çektirdiği sıkıntılara gönderme yapan Halife, bu gencin farklı bir amaçla Şam'da olduğunu anlamakta gecikmez. Aradığı rivayeti ondan dinledikten sonra başka konularda da sorular sorar ve aldığı cevaplardan memnun olur. Genç Zührî'nin bilgisini takdir eden Halife, önce onu ödüllendirir, kısa süre sonra da yakın çevresine dâhil eder. Bu tanışıklık sayesinde yeniden divana kaydedilen Zührî'ye o günkü şartlarda alabileceği en yüksek dereceden maaş bağlanır.¹⁷

Maddi açıdan rahata kavuşan Zührî Dımaşk'a yerleşmiş ve yine Halifenin emri üzerine ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Kendisi de gençliğinde ilim tahsil etmiş olan ve ulemayı ilmî faaliyetleri konu-

17 Zührî'nin Abdülmelik b. Mervan ile tanışıklığını yukarıda zikredilen tarihten çok daha önceye götürüp, Abdülmelik'in "halifeliğinden önce" kendisinden Emevî sarayında ders aldığı iddia eden bilgilerin tarihî gerçeklerle uyumunda sorun vardır, bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), I, 270. Bu kaynaktaki "halifeliğinden önce" ifadesini "halifeliğinden sonra" diye okumak daha doğrudur. Zührî'nin Abdülmelik ile tanışmasının hikayesi küçük farklılıklarla da olsa birçok kaynaktan yer almaktadır. Örnekler için bk. Ebû Nuaym, III, 367-369; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, 231-233, 241-242.

sunda sürekli destekleyen¹⁸ Abdülmelik ile müzakereleri sırasında Zührî Medine’de sadece Kureş asıllı hocalardan ders aldığını söyleyince, Halife ona Medine’ye gidip ensarın çocuklarından da ilim tahsil etmesi gerektiğini hatırlatmıştır.¹⁹ Zührî’nin bu buluşmadan sonraki kırk beş yılı Şam ile Hicaz arasında gidip gelmekle geçecek, kendisi iki tarafın birbirlerindeki hadis birikiminden haberdar olmalarını sağlayan başlıca isimlerden biri olacaktır.²⁰

Zührî, Abdülmelik b. Mervan’ın ardından sırasıyla Velid b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde çeşitli görev ve sıfatlarla daima halifelere yakın olmuştur. Bu yakınlık muhtemelen en başından itibaren birtakım sorumluluklar da getirmiş ve kendisine bazı resmî görevler verilmiştir. Onun Abdülmelik’in “askerine” katıldığına²¹ yahut zekat görevlisi ve *şurta* (zabıta) olarak çalıştığına dair bilgiler²² herhalde Şam’daki ilk yıllarıyla ilgilidir. Zira sonraki yıllarda halifeler nezdindeki itibarı giderek artmış ve daha önemli görevler üstlenmiştir. Abdülmelik b. Mervan’a takdim edildikten sonra kazandığı gelire ek olarak kendisine birtakım araziler tahsis edildiği halde cömertliği ve eli açıklığı sebebiyle ömrü boyunca borçtan kurtulmadığından, maiyetlerinde bulunduğu halifeler daima onun borçlarını ödemek durumunda kalmışlardır.²³ Bu durumun kendisini yeni görevleri kabul etmeye zorlamış olması uzak ihtimal değildir. İlk tanışmalarında olduğu gibi, sonraki dönemlerde de Abdülmelik b. Mervan’a bazı konularda müşavirlik ettiğini düşünmemek için bir sebep yoktur. Sonraki halifelerin döneminde ise birçok görev üstlenmiştir. Örneğin Yezid b. Abdülmelik döneminde Süleyman b. Habib el-Muhâribî ile birlikte kadılık yapmıştır.²⁴ Ömer b. Abdülaziz’in Hicaz valiliği sırasında bir hac döneminde ona refakat etmiş, bu seyahatte, kendisi gibi ulemadan olan ve Mekke’de

18 Ebû Zür’a ed-Dımaşkî, *Tarihu Ebi Zür’a ed-Dımaşkî* (nşr. Şükrullah b. Ni-metullah Kucani, Dımaşk: y.y., 1980), I, 409.

19 İbn Asâkir, s. 29, 65, 70-72. Zührî gibi Mekke asıllı olan Abdülmelik b. Mervan’ın bu uyarıyı yapması, kendi hemşehrilerinden ders almakla yetinme tavrının bütün Mekkelilerde görülmediğine işaretir.

20 İbn Asâkir, s. 105; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 335.

21 İbn Sa’d, VII, 431-432; İbn Asâkir, s. 12-13, 65 vd.; Zehebî, *Siyeru a’lâ-mi’n-nübelâ*, V, 328, 331; a.mlf., *Tarihu’l-İslam*, s. 229, 232.

22 Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 226.

23 Örnekler için bk. İbn Asâkir, s. 164-170.

24 İbn Asâkir, s. 135; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 337.

saklanan Emevîlerin ateşli muhalifi Said b. Cübeyr'le görüşüp onun kendisini güvende hissetmesini sağlamıştır.²⁵ Onun hayatında Abdülmelik b. Mervan'dan sonraki en etkili halife Hişam b. Abdülmelik'tir. Kendisine çok itibar eden bu halifeye 106'daki hacda refakat ettiği gibi sonraki yıllarda onun çocuklarına muallimlik de yapmıştır.²⁶ 116'da Hişam tarafından hac emiri tayin edilen oğlu Mesleme'ye, 123'te yine onun tarafından hac emiri tayin edilen Yezid'e refakat etmiştir.²⁷ Yaklaşık yirmi yıl süren Hişam b. Abdülmelik döneminde onun Rusâfe'sinde yani sarayda yaşadığına dair kayıtlar²⁸ muhtemelen Hişam'ın çocuklarına muallimlik ettiği dönemleri göstermektedir.²⁹ Ma'mer b. Raşid'in, Rusâfe'de karşılaştığı Zührî'ye hadis soran hiç kimsenin bulunmadığını zikretmesi de onun sarayda muallimlik yanında bazı idari işlerle meşgul olduğunu göstermektedir.³⁰ Son demlerinde dahi, hac için geldiği Medine'de görüştüğü Rebîatürrey kendisine “Medine'ye yerleşseniz de Mescid-i Nebevî'de sürekli ders verseniz” dediğinde, “Böyle bir işi ancak dünyadan el etek çekince yapabilirim, şu anda o konumda değilim” cevabını verdiği,³¹ askerlere mahsus gösterişli kıyafetler giydiği, emrinde birçok kişi bulunduğu ve “emir” rütbesinde sayıldığına³² dair bilgiler de bu düşünceyi doğrulamaktadır.

Zührî Emevî hanedanının bütün mensuplarıyla iyi geçinmiş değildir. Onların kendi aralarındaki taht kavgalarında bazan taraf tutmak durumunda kalmış, bu da birtakım düşmanlıklara yol açmıştır. Örneğin Hişam b. Abdülmelik, II. Velid'i veliaht tayin ettiği zaman ona bu kararından vazgeçmesi ve oğlunu veliaht ilan etmesi için telkinlerde bulunmuştur. Kendisi Hişam'ın oğluna daha yakın olduğu için, II. Velid'in tahta geçmesi halinde

25 İbn Sa'd, VII, 435.

26 İbn Asâkir, s. 72; İbn Sa'd, VII, 432; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 331.

27 İbn Sa'd, VII, 433.

28 Michael Lecker, “Biographical Notes on Ibn Shihâb al-Zuhrî”, *Journal of Semitic Studies*, XLI (1996): 32-33.

29 Zührî Rusâfe'de geçirdiği yirmi yıl boyunca sadece halifenin çocuklarına değil diğer öğrencilerine de ders vermiştir. Örneğin onun en yakın talebelerinden olan Muhammed b. Velid ez-Zübeydî, Rusâfe'de kendisinden on yıl ders almıştır, bk. Ebû Zür'a, I, 433.

30 İbn Sa'd, VII, 435; Ebû Nuaym, III, 363; ayrıca bk. Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 234.

31 Ebû Nuaym, III, 371; İbn Asâkir, s. 146-149; Zehebî, *Tarihu'l-İslam* (sene: 121-140), s. 234.

32 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 337, 341.

hilafet merkezinden ayrılmayı dahi tasarlamıştır. Bu tutumu, II. Velid'in kendisine düşman olmasına ve tahta geçtiğinde onu öldürmek üzere planlar yapmasına yol açmıştır. Ancak buna gerek kalmamış, Zührî'nin ömrü II. Velid'in halife olduğu günleri görmeye yetmemiştir.³³

Hakkındaki Eleştiriler

Zührî'nin Emevî idarecileriyle yakınlığı İslami ilimler tarihi açısından birçok olumlu sonuç doğurmuş olmakla birlikte, bazı çağdaşları bu durumu daha farklı değerlendirmişlerdir. Özellikle Emevî idaresinden hoşnut olmayan alimler ve kimi arkadaşları Zührî'nin saraya yakınlığından rahatsızlık duymuşlardır. Örneğin hocası Said b. Müseyyeb, onun kendisinden öğrendiği rivayetleri Şam'da Abdülmelik b. Mervan ve çevresindekilere aktardığını duyunca, kendisiyle buluştukları ilk toplantıda “Benim hadislerimi nasıl olur da Benî Ümeyye'ye aktarırısın?” diye hesap sormuştur.³⁴ Tâbiîn neslinin önde gelen imamlarından Mekhûl eş-Şâmî gibi çağdaşları da bu yakınlık sebebiyle onu tenkit etmişlerdir.³⁵ Dahası, Zührî henüz hayattayken hakkında “ümeranın mendili” ve “sultânî” gibi yaftalar kullanılmış, Emevîlerle olan yakınlığını kazanç kapısı haline getirmekle kendisini suçlayan Malik b. Enes gibi küçük yaştaki öğrencilerinin eleştirilerine dahi tahammül etmek zorunda kalmıştır.³⁶

Zührî'nin Emevîlerle ilişkisi bütün çağdaşları tarafından tenkit konusu yapılmış değildir. Örneğin tedvin sürecinde rol almasına rağmen Zührî kadar ön plana çıkmayan isimlerden olan Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), bu konuda kendisinden daha başarılı olan arkadaşını, “hem sultanlarla birlikte olup hem de ilmi ihya ettiği” için övmektedir.³⁷ Ayrıca, Zührî'nin idarecilere yakın olmasına rağmen hiçbir zaman onlara müdânâ etmediği, gerektiğinde kendilerini uyardığına dair rivayetler de nakledilmektedir.³⁸ Sonraki yüzyıllarda bu konuda Zührî lehine yorumların art-

33 İbn Sa'd, VII, 438-439; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 341-342; a.mlf., *Tarihu'l-İslam*, s. 233.

34 Ebû Nuaym, III, 366.

35 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 245.

36 İbn Asâkir, s. 16, 154, 160-162; Lecker, s. 34.

37 İbn Asâkir, s. 161.

38 Ebû Zür'a, I, 410; Ebû Nuaym, III, 369; İbn Asâkir, s. 161-162; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 240, 245-246.

tuğu görülmektedir. Mesela VIII./XIV. asırda, Memlükler döneminin önde gelen rical alimlerinden olan Şemseddin ez-Zehebî (ö. 748/1348), Emevîlerle münasebeti gerekçe gösterilerek Zührî'nin rivayetlerinin terk edilmesini yanlış bulmakta, bu durumda kaybedenin Zührî'yi göz ardı edenler olacağına dikkat çekmektedir. Ona göre bu ilişki Zührî'nin "sebt ve hüccet" olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.³⁹

Zührî'nin Emevîlerle ilişkisi modern dönemde de tartışma konusu olmuştur. Özellikle Ignaz Goldziher tarafından dile getirildiği üzere Zührî'nin Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'nin yanısıra Mescid-i Aksâ'ya yapılacak seyahati meşru gösteren rivayeti⁴⁰ Abdülmelik b. Mervan'ın talebi üzerine uydurduğu iddiası tarihî gerçeklerle uyuşmamaktadır. Bu iddiaya göre, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'yi elinde tuttuğu yıllarda, Şam'daki halife Abdülmelik b. Mervan insanların Mekke'ye ve Medine'ye gidip Abdullah b. Zübeyr'in nüfuzu altına girmelerini engellemek maksadıyla, bu şehirler yerine (kendi hakimiyeti altındaki Kudüs'te bulunan) Mescid-i Aksâ'ya gidilmesini istemiş, insanları ikna etmek için de ilgili rivayeti delil olarak kullanmış ve Zührî'yi böyle bir rivayetin varlığına şahit göstermiştir.⁴¹ Oysa konuyla ilgili rivayetler Zührî'nin Şam'a 82'de geldiğini açıkça göstermektedir. Yani o Abdülmelik ile tanıştığında Abdullah b. Zübeyr çoktan öldürülmüş, Şam bölgesi hacıların Hicaz'a gitmelerinde Emevîler açısından görülen mahzur sona ermiş, dolayısıyla Halifenin bu konuda bir yönlendirme yapmaya ihtiyacı kalmamıştır.⁴² Üstelik Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'yi elinde tuttuğu dönemde Zührî, Abdülmelik b. Mervan'ın yanında olmak bir yana, ona muhalif grupta yer alan bir ailenin ferdidir. Onun Abdülmelik'e böyle bir yardımda bulunması zamansal açıdan mümkün olmadığı gibi, kabile bağı açısından da imkânsızdır.⁴³

39 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 339.

40 "Üç mescidden başkasına yolculuk yapılmaz: Mescid-i Harâm, benim mescidim ve Mescid-i Aksâ", bk. Buhârî, "Tatavvu", 19; Müslim, "Hac", 511-512; Ebû Dâvud, "Menâsik", 95.

41 Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, (Almancadan çev. Samuel Miklos Stern, C. R. Barber, Albany: State University of New York, 1977), II, 44-49.

42 Ayrıca bk. Talat Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zührî", *AÜİFD*, c. XXI (1976): 64-66, 79-83.

43 Daha fazla bilgi için bk. M. Mustafa Azami, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (çev. Hulusi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), s. 261-263.

Sarayda Alim Olmak

Emevî idaresiyle ilişkisinin Zührî'nin şahsını ilgilendiren maddi boyutundan çok ilmî boyutu önemlidir. Onun ilmî faaliyetlerine Emevî idaresinin verdiği desteğin boyutlarını görmek, tarihteki ulema-ümera ilişkisinin çoğunlukla algılandığı kadar kötülenecek mahiyette olmayabileceğini görmek açısından kayda değerdir.⁴⁴

Zührî'nin tedvinden önceki yıllarda Mekke valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin (ö. 126/743) emriyle başladığı ensab yazım çalışması, muhtemelen onun Emevî idaresinin himayesinde üstlendiği ilk önemli ilmî faaliyettir.⁴⁵ Ancak bu faaliyet tamamlanmadığı gibi, onun hayatında tedvin kadar önemli yer de tutmamaktadır.

Zührî'nin asıl şöhreti, genelde tüm İslami ilimlerin özelde hadis ilminin teşekkül dönemindeki başlıca safhalardan biri olan tedvin sürecini başarıyla tamamlamasından kaynaklanır ve o yaygın olarak “hadisi (resmen) tedvin eden ilk kişi” olarak tanınır.⁴⁶ Ancak geleneksel olarak menfi telakki edilen ulema-ümera ilişkisi sebebiyle, tedvin sırasında devlet idaresinin desteği ye-

44 İslam tarihinin ilk yüzyılları boyunca iktidar-ulema ilişkisi hakkında yapılmış çalışmalardan örnekler için bkz. Muhammad Qasim Zaman, “Early Abbasid Religious Policies and the Proto-Sunni Ulama” (Doktora Tezi, Montreal 1994, McGill University); Hüseyin Atvan, *el-Fukaha ve'l-hilafe fi'l-asri'l-Ümevi* (Beirut: Dârü'l-Cil, 1991); Sultan b. Hâlid b. Haselin, *el-Fukaha ve'l-hulefa mevaki'ül-fukaha mine's-sultati's-siyasiyye fi'l-mehdeyni'l-Ümevi ve'l-Abbasi el-evvel (60-245 h.)* (Amman: Dâru Ammar, 2000/1421); Mustafa Özkan, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008); Serkan Yaşar, “Abbâsilerin İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler” (Doktora Tezi, Erzurum 2011, AÜİF); Nagihan Doğan, “İslam'ın Doğuşundan Emevi Döneminin Sonuna Kadar Din-İktidar İlişkisi” (Master Tezi, Ankara 2005, Hacettepe Üniversitesi); Ramazan Altınay, “İlk Dönem Abbâsî Halifeleri ve Alim ve Muhaddislerle Münasebetleri” (Master Tezi, Van 1988, Yüzüncü Yıl Üniversitesi); Emrullah Sabaz, “İlk Üç Asırda Hadisçilerin Devlet Adamları İle Münasebetleri” (Master Tezi, İzmir 2005, Dokuz Eylül Üniversitesi); Wael B. Hallaq, *Origins and Evolution of Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press., 2007), s. 57-78.

45 Abdülazîz ed-Dürî, *The Rise of Historical Writing among the Arabs* (ed. ve çev. Lawrence I. Conrad, Princeton: Princeton University Press., 1983), s. 113.

46 Bu cümle içine “resmen” kaydının koyulması gereklidir, zira Zührî'ye gelene kadar birçok kişinin kendileri adına derlemeler oluşturdukları bilinmektedir. Daha sahabe döneminde en az elli kişinin hadis yazdıkları veya “*sahîfe*” olarak adlandırılan küçük hacimli şahsi hadis derlemelerine sahip oldukları hakkında bk. Azami, s. 34-58.

terince dikkate alınmadığından, hadislerin tedvini süreci daha çok ulemanın şahsi gayretleriyle gerçekleştirilmiş bir başarı gibi algılanır. Tedvin emrini veren kişinin Ömer b. Abdülaziz olduğu bilinmekle birlikte, bu emirden sonra devlet tarafından ulemaya verilen desteğin boyutları üzerinde yeterince durulmamaktadır. Bu yüzden de, tedvin emrini alan ulemanın, sürecin geri kalan kısmını kendi başlarına hallettikleri gibi bir algı mevcuttur. Oysa tedvin emrini veren Ömer b. Abdülaziz ve ondan sonraki halifelerin, bu emrin olabildiğince başarılı biçimde yerine getirilmesi için gerekli altyapıyı sağladıklarını gösteren veriler mevcuttur. Zührî bu konudaki belki de en iyi örnektir. Tedvin denilince akla gelen en başarılı ismin Zührî olması tesadüf yahut şahsi gayrete bağlı bir sonuç değildir. Bu emir verildiğinde Zührî ilmî faaliyetleri itibariyle en verimli dönemini yaşıyordu. Üstelik o Hicaz'ın hadislerini en iyi bilen, Şam ile Hicaz arasında sürekli gidip gelen, yaklaşık yirmi yıldır devlet idarecileriyle içli dışlı olan ve hadislerin yazılı metinler halinde kaydedilmesi için gerekli malzemeye kolayca ulaşabilen, gerektiğinde halifenin katiplerini kullanabilen bir isimdi. Zührî, bu imkânları mümkün olan en geniş şekliyle kullanmıştır. Ayrıca, o sadece elindeki imkânlar açısından değil, sünnete bakışı itibariyle de sıradışı bir isimdi. Ona göre tedvin edilecek rivayetler arasında muhteva yahut form açısından ayırım yapıp kısıtlamaya gitmeye gerek yoktu. Çünkü o fikhî muhtevalı hadisler kadar diğer konulara dair olanları da, merfu hadisler kadar mevkuf ve maktu rivayetleri de sünnet sayıyordu. Bazı çağdaşları, sünnetin çerçevesini belirleme konusunda ona göre daha kısıtlı bir bakış açısına sahip olduklarından, benzer imkânlara sahip oldukları halde aynı başarıyı yakalayamamışlardır. Mesela sadece merfu hadisleri sünnet sayıp bunlarla yetinen Salih b. Keysân, Zührî'nin mevkuf ve maktuları da derlemesini garipsemiş, ancak yıllar sonra kendi yaptığına pişman olmuştur.⁴⁷ Ebü'z-Zinâd ise Zührî ile kendileri arasında Zührî lehine oluşan farkın, onun fikhî hadislerle yetinmek yerine her konudaki rivayetleri kaydetmesinden kaynaklandığını itiraf etmiştir.⁴⁸

Halife II. Velid öldürüldüğünde saraydaki kütüphaneden deve yükleriyle çıkartılan ve “Zührî'nin ilmi” olarak anılan kitaplar⁴⁹

47 Ebû Nuaym, III, 360-361; İbn Asâkir, s. 62.

48 İbn Asâkir, s. 58.

49 İbn Sa'd, VII, 345; İbn Asâkir, s. 92; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 334; a.mlf., *Tarihu'l-İslam* (sene: 121-140), s. 234-235.

onun tedvin sürecinde devletin imkânlarını kullandığının en önemli göstergelerindendir. Zührî tarafından kayda geçirilen fakat şahsına ait olmayan bu resmî tedvin malzemesi arasında, Hişam b. Abdümelik tarafından bir yıl süreyle Zührî'nin rivayetlerini yazmakla görevlendirilen iki katibin⁵⁰ kaydettiği bilgilerin bulunmuş olması da kuvvetle muhtemeldir. Bunlardan biri, Divanü'n-nafakât'ta görev yapan çok mahir bir katip olarak tanınan, aynı zamanda Zührî'nin en önemli talebelerinden olan Şuayb b. Ebû Hamza'dır (ö. 162/779).⁵¹ Şuayb yıllar sonra ölüm döşeğinde, gençliğinde Zührî'nin metinlerinden oluşturduğu ve ileride "Şuayb b. Ebu Hamza nüshası" olarak şöhret bulacak bir metnin de içinde yer aldığı birçok yazılı malzemeyi talebelerine gösterecek ve bu metinleri rivayet etmeleri için kendilerine izin verecektir.⁵² Bu metinler, Ahmed b. Hanbel ve çağdaşlarının dönemine kadar varlığını korumuş, metinleri inceleyen Ahmed b. Hanbel, yazı ve zabt açısından onu çok beğenmiştir.

Hadis İlmindeki Yeri

Zührî'nin bir hadisçi olarak şöhreti tedvindeki rolüyle sınırlı değildir. Onun hadisçiliğinin, *esahhu'l-esânîd*lerde yer alan güvenilir bir ravi olması, çok hadis rivayet etmesi, Hicaz ve Şam bölgesinin hadislerini en iyi bilen kişi sıfatıyla yıllarca bu iki bölge arasında gidip gelerek aradaki ilmî alışverişin yönünü tayin etmesi, Şam bölgesinde isnadlı hadis rivayetini başlatması, tebeu't-tâbiîn döneminde görüşleri ve eserleriyle etkili olan ve tasnif döneminin erken safhalarına ait ürünleri veren belli başlı şahıslara hocalık etmesi gibi yönleri de önemlidir.

Zührî, Ehl-i Medine'nin hadislerini en iyi bilen, hadislerin usulüne uygun rivayetini en iyi yapan kişi olarak tanıtılmaktadır.⁵³ O, Şam ile Hicaz arasında kırk beş yıl gidip geldiği ve ilim meclislerini dolaştığı halde kendisini şaşkırtan yeni bir hadis öğrenme-

50 Zehebî, *Tarihu'l-İslam* (sene: 121-140), s. 237.

51 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 188. Şuayb hakkında bk. Abdülkadir Şenel, "Şuayb b. Ebû Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), XXXIX, 223.

52 Mizzî, XII, 519-520.

53 Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-İlel* (nşr. İbrahim Atve İvaz, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), V, 748; İbn Asâkir, s. 94-98.

diğini iddia edecek kadar çok rivayet bilen bir isimdir.⁵⁴ Ondan aktarılan hadislerin sayısı iki bin iki yüz civarındadır. Bunlardan yarısı müsned, yani merfudur.⁵⁵ İki yüz kadarı sika olmayan rivayetlerden aktarılan bu rivayetler içinde hakkında ihtilafa düşülenler yalnızca elli civarında olup bunlar da tamamen göz ardı edilecek derecede zayıf değildir.⁵⁶ Onun adının, Ahmed b. Hanbel ve özellikle Nesâî gibi ravi değerlendirmesinde müteşeddit davrandığı herkesçe bilinen bir isim tarafından, *esahhu'l-esânîdde*, yani en güvenilir kabul edilen silsilelerde sayılması⁵⁷ kendisinin hadis tarihindeki yerini göstermesi açısından büyük anlam ifade eder.

Zührî'nin Şam bölgesindeki hadis birikimine en büyük katkılarından birisi, bu bölgede isnad uygulamasına öncülük etmesidir. Dımaşk'ta insanların hadis rivayetinde isnadın önemini kavramaları onun sayesinde olmuştur. Rivayete göre birgün, insanlara öğrettiği hadislerin halk tarafından isnadsız aktarıldığını görünce büyük tepki göstermiş, o günden sonra Şamlılar hadisleri isnadlı olarak rivayet etmeye başlamışlardır.⁵⁸ Mâlik b. Enes'in "Hadisleri isnadlı olarak ilk rivayet eden Zührî'dir" sözü⁵⁹ bütün İslam coğrafyasında isnad tatbikinin Zührî tarafından başlatılmasından ziyade, kanaatimizce onun Şam (ve belki Hicaz)⁶⁰ bölgesindeki öncülüğüne işaret etmektedir. Zira isnad kullanımının Irak bölgesinde daha önce (yahut en kötü ihtimalle aynı dönemde) başladığında şüphe yoktur.⁶¹ Isnad tatbikinde bölgeler arasında görülen farklılıkların Zührî gibi önde gelen isimlerin gayretleriyle zaman içerisinde giderildiğini söylemek mümkündür. Isnadı, rivayetlerin rastgele dağılmasını engelleyen dizgin ve

54 Ebû Zür'a, I, 409.

55 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 228.

56 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 286. Zührî'nin başlıca hadis eserlerindeki rivayetlerinin sayısı hakkında bk. Hâris Süleyman ed-Dârî, *el-İmâmü'z-Zührî ve eseruhû fi's-sünne* (Musul: Mektebetü Bessam, 1405/1985), s. 329-340.

57 Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, t.y., Beyrut: el-Mektebü't-ticârî), s. 53-56; Mizzî, X, 152, XXVI, 435.

58 İbn Sa'd, VII, 437; İbn Asâkir, s. 90-91; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 334; a.mlf., *Tarihu'l-İslam*, s. 243-244.

59 Abdurrahman b. Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Darü'l-ümem, ts.), I, 20, VIII, 74.

60 Zührî'nin Şam'da olduğu gibi Medine'de de isnadsız hadislere tepki gösterdiği hakkında bk. Ebû Nuaym, III, 364.

61 Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA) (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), XXIII, 155.

yularlara benzeten Zührî,⁶² vefatından kısa süre önce Mekke'de huzuruna gelen genç Süfyan b. Uyeyne'nin, biraz da aceleciliğinden kaynaklanan bir iştiyakın neticesi olarak, bir hadisi isnadsız olarak öğrenmek istemesi üzerine "Çatıya merdivensiz çıkabilir misin?" diye tepki göstermiş ve bu konuda hâlâ yeterince dikkatli davranmayan gençleri uyarmıştır.⁶³

İsnad konusundaki hassasiyetiyle tanınmakla birlikte Zührî de zaman zaman mürsel hadisler rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirilmekten kurtulamamıştır. Onun mürselleri, Said b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi büyük tâbîlerin mürselleriyle bir tutulmamıştır.⁶⁴ Zira onların aksine kendisinin mürsellerinde sadece sahabi değil bir sonraki ravi de düşmektedir. Yani bunlar mürselden çok mu'dal kabilinden rivayetlerdir. Bazı mürselleri ise Süleyman b. Erkam gibi kendisinden küçük ve zayıf bir raviden alındığı anlaşılmasın diye mürsel olarak aktarıldığı gerekçesiyle Yahya b. Said el-Kattân, Şâfiî, Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medinî gibi münekkitler tarafından hüccet sayılmamıştır. Ancak bu konuda farklı yorumlar bulmak da mümkündür. Örneğin Ahmed b. Salih et-Taberî Zührî'nin mürselleri hakkında yukarıda zikredilen eleştirilere itiraz etmektedir.⁶⁵ Ayrıca Malik b. Enes'in *el-Muvatta'* gibi güvenilir hadis kitaplarının zirvesinde yer alan bir eserde Zührî'ye ait mürsellerin bulunması da,⁶⁶ onun bu kabil rivayetlerinin tamamen göz ardı edilmediğini göstermektedir.

Zührî'nin hadislerin yazılmasıyla ilgili tavrı hakkında birçok malumat vardır. Bazı kaynaklarda gençlik yıllarında öğrendiği her şeyi kaydettiği,⁶⁷ bazılarında ise herkes hadis yazarken onun yazmadığı, sadece uzun metinli hadisleri bir defalığına yazıp ezberledikten sonra bu metinleri imha ettiği zikredilmektedir.⁶⁸ Her iki taraftaki rivayetler de onun gençlik yıllarında hadis yazımına prensip olarak karşı çıkmadığını göstermektedir. Hocalığı

62 Tirmizî, V, 754.

63 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 347. İbn Uyeyne'nin Zührî ile görüşmelerinin süresi ve zamanı hakkında bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (nşr. İyad b. Abdüllatif b. İbrahim el-Kaysî, Amman: Beytü'l-efkârî'd-devliyye, 2005), s. 362.

64 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 338-339.

65 İbn Asâkir, s. 157-160.

66 Msl. bk. "İdeyn" 3.

67 İbn Sa'd, VII, 433; İbn Asâkir, s. 56, 58.

68 Mizzî, XXVI, 434 ; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 228, 230.

döneminde ise önceleri hadislerin yazılmasına izin vermemiş, talebelerinden hadisleri ilk duydukları anda ezberlemelerini istemiş ve derste imlâdan değil soru cevap yönteminden yana olmuştur.⁶⁹ Ancak zamanla bu tavrını değiştirmek onun için bir zorunluluk halini almıştır. Özellikle Halife Hişam b. Abdülmelik tarafından çocukları için hadis imlâsına zorlandıktan sonra tavrını değiştirdiği ve artık sadece Halifenin çocuklarına değil herkese hadis yazdıracağını söylediği bilinmektedir.⁷⁰ Onun hadisleri yazdırmaya karar vermesinde etkili olan ikinci bir sebep, bir kısmı kendisine ait olan rivayetlerin Irak bölgesindeki raviler tarafından değiştirildiğini fark etmesidir. Kendisinin “Buradan bir karış olarak çıkan hadis, Irak’tan döndüğünde bir kulaç oluyor”⁷¹ ve “Meşrik’tan gelen şu tanımadığımız rivayetler olmasaydı, hadis yazımına müsaade etmezdik”⁷² gibi sözleri bu meyânda değerlendirilmelidir.

Zührî’nin tarihçiliği hakkında zikredilen bazı bilgiler de onun rivayetleri yazma taraftarı olduğunu göstermektedir. Onun tarihle ilgili rivayetleri kayıt altına almış olması tarihçiliğinin ayırt edici özelliklerinden biri sayılmaktadır.⁷³ Tedvin sırasında ulaştığı her hadisi yazılı olarak kaydettiğinde ise şüphe yoktur.⁷⁴ Zira bu onun şahsi değil resmî faaliyetidir ve amacı da zaten hadisleri kayıt altına almak olduğundan, başka türlü mümkün değildir.

Zührî’nin evinde birçok kitap bulunduğu dair bilgilerle⁷⁵ çok az kitabı olduğu veya kendisinden sonraya hiç kitap bırakmadığına dair bilgiler⁷⁶ arasında bir çelişki var gibi görünür. Muhtemelen o da devrindeki birçok alim gibi şahsına ait nüshaları zamanla imha etmişti. Zührî’nin vefatından sonra kitaplarının talebesi Muâviye b. Yahya es-Sadeî tarafından satın alındığını iddia eden Michael

69 İbn Asâkir, s. 145.

70 Ebû Nuaym, III, 363 ; İbn Asâkir, s. 62-63, 86-93; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 333 vd.

71 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 344.

72 Mizzî, XXVI, 433.

73 Dûrî, s. 121.

74 İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm* (nşr. Abdurrahman M. Osman, Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1968/1388), I, 91-92.

75 İbn Hallikân Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sadır, 1398/1978), IV, 177-178; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1350-51), I, 162-163.

76 Mizzî, XXVI, 435; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 345.

Cook'un delil gösterdiği⁷⁷ rivayette kastedilen metinler doğrudan Zührî'nin şahsına ait olmaktan ziyade başkaları tarafından onun rivayetlerinden meydana getirilmiş kitaplardır.⁷⁸ Yani bu rivayet Zührî'nin kendi metinlerini değil, onun rivayetlerinin bir sonraki nesildeki durumunu açıklamaktadır.

Zührî'nin sonraki hadis usûlü literatüründe "tahammül ve edâ yolları" başlığı altında incelenen, hadislerin rivayeti usûlüyle ilgili bazı hususlardaki görüşleri de bilinmektedir. O bir hadisi hocanın ağzından duyma (*semâ'*) ve talebenin okuyup hocanın dinlemesi (*kirâat*) yöntemleri arasında fark gözetmemiş, bunlarla alınan hadislerin "*haddesenâ*" lafzıyla aktarılabilceğini kabul etmiştir.⁷⁹ Muhtemelen hadis yazdırmayı kabul ettikten sonraki dönemlerinde talebelerinin getirdiği yazılı metinleri –kendisi veya talebesi okumaksızın- inceleyip rivayete izin vermek suretiyle⁸⁰ sonraları *icazetli münavele* denilecek olan yöntemi de uygulamıştır. Bazı kaynaklara göre bu, aynı zamanda *i'lâm* usûlünün yani bir hocanın, hangi rivayetlerin kendisine ait olduğunu –okuma veya dinleme olmaksızın- talebeye bildirmesinin ilk örneğidir.⁸¹ Bazı öğrencilerine de mektuplaşma (*mükâtebe*) yoluyla hadis rivayet etmiştir.⁸²

Zührî'nin *mevâlî* denilen Arap asıllı olmayan ravilerden hadis rivayet etmediği şeklinde yanlış bir kanaat de mevcuttur. Bu yanlış kanaatin yaygınlaşmasında Zührî'nin Arap olmayan unsurlara karşı menfi bir tutum takınmakla meşhur Emevî idaresine yakınlığıyla tanınmasının da etkisi olmalıdır. Örneğin onun Abdullah b. Ömer'in azatlısı meşhur muhaddis Nâfi' b. Hüzmüz'den (ö. 117/735) hadis rivayet etmemesi, daha yaşadığı dönemde mevâlîden hadis rivayet etmemek gibi bir prensibi ol-

77 Michael Cook, "The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam", *Arabica*, c. XLIV, sy. 4 (1997): 460.

78 İlgili rivayet için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 486.

79 İbn Sa'd, VII, 435; İbn Asâkir, s. 150; Mizzî, XXVI, 439; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 338.

80 İbn Sa'd, VII, 435; Tirmizî, V, 753; İbn Asâkir, s. 151-152; Mizzî, XXVI, 439; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 344.

81 Mücteba Uğur, "İ'lâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2000), XXII, 72.

82 Mizzî, XXVI, 427. Bazı kaynaklara göre Süfyan-ı Sevrî, Zührî'nin kendisi veya talebesi tarafından okunmamış metinleri rivayete izin vermesini doğru bulmadığı için ondan hiç hadis rivayet etmemiştir, bk. Mizzî, XXVI, 440; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 338.

duğu şeklinde anlaşılmıştır. Kendisi bu konuda yaptığı açıklamada, Nâfi' vasıtasıyla Abdullah b. Ömer'den aldığı hadisleri daha sonra Abdullah'ın oğlu Salim'den dinlediğini ve onu Nâfi'den daha güvenilir saydığı için hadisleri Salim'den rivayet ettiğini söylemiştir. Zührî ashabın çocuklarından hadis rivayet etme imkânı bulduğu takdirde başkalarına gitmeye gerek duymamaktadır.⁸³ Diğer yandan onun Süleyman b. Yesâr, Tavus b. Keysan ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec gibi meşhur mevali ulemasından hadis rivayet etmiş olması⁸⁴ kendisinin mevaliden hadis rivayetine prensip olarak karşı çıkmadığını göstermektedir. Bazı kaynaklarda kendisine nisbet edilen görüşler ise onun mevalinin rivayetlerine değil reylerine karşı olduğuna işaret etmektedir.⁸⁵

Zührî'nin hadis rivayet meclislerindeki tavrıyla ilgili bilgiler onun talebenin ihtiyaçlarını gözeterek müsamahakâr bir hoca olduğunu göstermektedir. "Ders uzayınca araya şeytan karışır"⁸⁶ diyen Zührî, arada şiir ve sohbe de yer vererek talebelerinin dinlenmesini sağladı.⁸⁷ Daima hafızalarına güvenmelerini tavsiye ettiği öğrencilerine hadisleri ilk duydukları anda ezberlemeye çalışmalarını ve hocaya tekrar ettirmemelerini söyler,⁸⁸ bilgilerini sağlam muhafaza etmeleri için sık sık müzakere yapılması gerektiğini hatırlatır, kendisinin gençlik yıllarında öğrendiği hadisleri evdeki cahil cariyelere dahi tekrar ettiğini örnek gösterir, hafızayı güçlendirecek birtakım teknikler tavsiye ederdi. Zaman zaman bedevilerin yanına gidip hadis ve fıkıh öğrettiğine dair rivayetler de⁸⁹ cariyesiyle olan müzakereleri kabilinden hem onlara hem kendisine faydalı uygulamalar gibi anlaşılabilir.

Zührî'nin, dersleri sırasında hadisleri kitaptan değil ezberinden rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Bazı rivayetler onun yazılı metinleri yanında bulundurmadığını göstermektedir. Örneğin Hişam b. Abdülmelik, Zührî'nin hafızasını kontrol etmek amacıyla aynı hadisleri farklı zamanlarda ona yazdırmış ve sonucun değişmediğini görmüş,⁹⁰ Leys b. Sa'd ve Yunus b. Yezid el-Eylî

83 İbn Sa'd, VII, 434; İbn Asâkir, s. 64; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 344.

84 Mizzî, XXVI, 422, 424.

85 İbn Abdülber, II, 187.

86 Ebû Nuaym, III, 366.

87 İbn Asâkir, s. 152, 180.

88 İbn Asâkir, s. 76-82, 153.

89 İbn Asâkir, s. 176.

90 Mizzî, XXVI, 348; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 287.

gibi kendisinin kitaplarını görmek isteyen talebeleri ise olumsuz cevap almıştır.⁹¹ Diğer yandan, Zührî'ye nisbet edilen "Derse nüshasız gelmek züldür" sözü yukarıdaki örneklerde anlatılan duruma aykırı değildir. Zira Zührî bu uyarıyı hocalara değil talebelere yapmakta, dersten önce okunacak metnin bir nüshasının hazır bulundurulmasını, derste hocayı dinlerken yazmakla uğraşılmamasını ve doğruca hadisin ezberlenmesini tavsiye etmektedir. Nitekim bu usûl sonraki yüzyıllarda derslerin akışını kolaylaştıran bir yöntem olarak yaygın biçimde kullanılmıştır.

Tarih İlmindeki Yeri

İslam tarih yazıcılığının önemli isimlerinden olan Zührî, Ebân b. Osman ve özellikle Urve b. Zübeyr gibi bu alanın iki öncüsünden sonra gelmiş ve Medine tarih ekolünün kurucusu sayılmıştır.⁹² Siyer ve tarih alanında en çok Urve'den yararlanan Zührî'nin tarih anlayışı, Vehb b. Münebbih gibi kıssalara ağırlık veren isimlerin aksine mümkün olduğunca sahih rivayetler üzerine kurulmuş ve kendisinden sonra Musa b. Ukbe, Ma'mer b. Raşid ve özellikle tarihçiliğini çok takdir ettiği İbn İshak gibi talebeleri tarafından sürdürülmüştür. Siyer anlatıcılığının ana çatısını ve sonraki nesillerde izleyeceği yolu belirleyenlerden olan Zührî'nin tarihçiliği aynı zamanda kendisinden önceki nesillerde ortaya çıkan siyasi ve itikadi anlaşmazlıklar ve gruplaşmalar, halifenin seçimle mi yoksa veraset yoluyla mı belirleneceği, idari ve iktisadi düzenlemeler ve divanın oluşturulması gibi problemlere tarihî örnekler bakarak çözüm arama girişimi olarak kabul edilmektedir. Onun kayıt altına aldığı rivayet malzemeleri, ilk dönem tarihçiliği açısından önemli bir kaynak sayılmaktadır.⁹³

Tarihle ilgili rivayetlerin isnadlarını hadisçi gözüyle değerlendiren Zührî, hikayeyi daha kolay takip edilebilir hale getirmek amacıyla, bir olayın farklı veçhelerini anlatan rivayetlerin isnadlarını birleştirip ortak metin haline getirme anlayışının da öncülerindendir. Hişam b. Urve'nin "Zührî babamdan aldığı uzun hadisleri rivayet ederken muhakkak bir ekleme veya çıkar-

91 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 240.

92 İbn Şihab ez-Zührî, *el-Megâzi'n-nebeviyye* (nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1981), (neşredenin girişi), s. 30-31.

93 Dûrî, s. 110, 116, 120-121.

ma yapardı” demesi⁹⁴ *telfik* olarak bilinen bu usûlü Zührî'nin sık sık kullandığına işaret etmektedir. Helali haramı helal göstermemek kaydıyla hadis metinlerinde takdim tehir yapılabileceğini kabul eden⁹⁵ Zührî'nin gerek tarihle ilgili gerek diğer rivayetlerde *telfik* yöntemini çok kullandığı, ondan bu şekilde rivayet edilen birçok hadisin muteber kitaplarda bulunmasından da anlaşılmaktadır.⁹⁶

Zührî'ye nisbet edilen meğâziyle ilgili eser⁹⁷ günümüze çeşitli kitapların içinde parçalar halinde ulaşmıştır.⁹⁸ Abdürrezzak b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inin meğâzî bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu Ma'mer b. Raşid'in Zührî'den aktardığı haberlerden oluştuğu için bu kısmın Zührî'nin *el-Megâzî*'si olduğu görüşü dile getirilmiş,⁹⁹ aynı kısım Süheyl Zekkâr tarafından *el-Megâzî'n-nebeviyye* adıyla ayrıca neşredilmiştir.¹⁰⁰ Kettânî'nin Zührî'ye nisbet ettiği *es-Sîre* isimli eser de muhtemelen budur.¹⁰¹ Buhârî de onun meğâziyle ilgili haberlerinin isnadını zikretmektedir.¹⁰² Zührî'nin Mekke valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî döneminde başladığı ensabla ilgili bir çalışması da zikredilmekle birlikte bu eser tamamlanmamıştır.¹⁰³

Fıkıh İlmindeki Yeri

Zührî daha çok hadis ilmi ve tarihi açısından önemli bir şahsiyet olarak tanınmakla birlikte aynı zamanda ileri gelen bir fa-

94 İbn Asâkir, s. 157.

95 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 347.

96 Bunların meşhur hadis kitaplarındaki sayısı hakkında bk. Bünyamin Erul, “Telfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), XL, 400.

97 Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-1943), II, 1747.

98 Örnekler için bk. Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Meclisü'l-ilmî, 1403/1983), V, 313-492; Dûrî, s. 100-110.

99 Mirza Tokpınar, “el-Musannef”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), XXXI, 236.

100 Bkz. dipnot 92.

101 Bk. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1964), s. 106-107.

102 Buhârî, “Meğâzî”, 9.

103 Dûrî, s. 113; Zekkâr, s. 33.

kihtir. Özellikle Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah gibi Fukahâ-i Seb'a mensubu hocalardan elde ettiği fıkıh birikimi sayesinde orta yaşlı tâbiiler içinde bu sahanın önde gelen isimlerinden olmuş, fıkıh birikimi açısından kimi zaman İbrahim en-Nehâî, Hammad b. Ebû Süleyman, Hakem b. Uteybe ve Katade b. Diâme'den üstün sayılmıştır.¹⁰⁴ Uzun süre Şam'da yaşamasına rağmen Ehl-i Medine'nin önemli temsilcilerinden biri olarak anılan Zührî, Fukahâ-i Seb'a ile ikinci asırda Ehl-i Medine'nin başta gelen ismi olan Malik b. Enes arasındaki geçiş neslinin Rebîa b. Ebû Abdurrahman'la birlikte en büyük fakihidir. Bir dönem kadılık da yapan Zührî'nin, Mâlik b. Enes tarafından Medine'nin tek muhaddis-fakihî sayılması,¹⁰⁵ Leys b. Sa'd'a göre ise döneminde Medine fıkının ve fetvasının reisi olması¹⁰⁶ onun hadis ve fıkıh bilgisini akranlarına göre daha başarılı biçimde mezcettiğinin işaretidir.

Zührî'nin fıkıh anlayışı ile aynı dönemde Irak'ta Hammad b. Ebû Süleyman gibi isimlerin temsil ettiği çevrenin fıkıh anlayışı arasındaki en önemli fark, hakkında rivayet bulunmayan konularda reye dayalı hüküm verme meselesinde kendisini gösterir. Fıkıh anlayışı büyük oranda rivayetlere dayalı olan Zührî'nin, yeni gerçekleşen ve hakkında rivayet bilmediği meselelerde hüküm vermekten olabildiğince kaçındığına ve zorunlu olmadıkça reye başvurmadığına dair kayıtlar bulunmaktadır.¹⁰⁷ Leys b. Sa'd'ın kendisine reyle belirlenmiş meseleler getirdiğinde sıkıntıya düştüğüne, rivayetlerle geldiğinde ferahladığına dair bilgiler bu tavrın dikkate değer göstergeleridir.¹⁰⁸ Bu durum Zührî'nin reye hiç başvurmadığı anlamına gelmez, zira o hakkında nas bulunmayan konularda kendi içtihadıyla görüş bildiren tâbiin alimleri arasında sayılmış,¹⁰⁹ kendisinin görüşleri Malik b. Enes'in *el-Muvatta'* gibi ilk dönem kaynaklarında sık sık referans alınmış, fetvalarının ise üç cilt tuttuğu zikredilmiştir.¹¹⁰ Ne var ki o,

104 İbn Asâkir, s. 100, 132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 336.

105 İbn Sa'd, VII, 434; İbn Asâkir, s. 124.

106 Yakub el-Fesevî, *el-Ma'rifê ve't-târih* (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410), I, 690.

107 İbn Asâkir, s. 141.

108 İbn Asâkir, s. 142.

109 İbn Abdülber, II, 76-77.

110 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'in an Rabbi'l-âlemîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: Matbaatü's-saâde, 1374/1955), I, 23.

kendisine yöneltilen sorulara reyiyile verdiği cevapları, ilk bakışta konuyla ilgisi çok açık olmayan rivayetlerle de olsa destekleme eğilimindedir.¹¹¹ Ömer b. Abdülaziz'e nisbet edilen "Zührî'nin rivayetlerini alın, reyini bırakın!" sözü¹¹² ise onun fıkhi meselelerdeki reylerinin değer taşımadığını değil rivayetlerle desteklenmiş olduğunda daha makbul sayıldığını ima etmektedir. Joseph Schacht¹¹³ ve onu takiben G.H.A. Juynboll¹¹⁴ gibi müsteşrikler tarafından ileri sürüldüğü üzere, Zührî'ye nisbet edilen kavil ve rivayetlerin çoğunun asılsız olduğu ve sonraki nesiller tarafından onun adı kullanılarak yayıldığı iddiası ise yeni kaynaklar ışığında bu rivayetleri inceleyen Batılı araştırmacılar tarafından dahi reddedilmektedir.¹¹⁵

Sünnet-i mâziye bilgisi, Zührî'nin fıkıh birikiminin bir diğer önemli yönüdür. Belirli isnadlarla ve haber-i vâhidler şeklinde rivayet edilen haberler olmaktan ziyade Hz. Peygamber döneminden beri süregelen ve nesilden nesile aktarılan yerleşik uygulamalar olarak anlaşılan sünnet-i mâziye bilgisi, Ömer b. Abdülaziz, Katade b. Diâme ve Mekhûl eş-Şâmî gibi çağdaşlarının da itiraf ettikleri üzere Zührî'nin rakipsiz olduğu sahalardan biridir.¹¹⁶ Onun bir önceki nesilde sünnet-i mâziye hususunda en büyük üstad olan Said b. Müseyyeb'den elde ettiği birikimi aktardığı öğrencileri arasında, diğer birçok unsurla birlikte sünnet-i mâziyeleri de *Medine ameli* kapsamında değerlendiren Malik b. Enes başta gelir.¹¹⁷

111 Msl. bk. Buhârî, "Cuma", 11.

112 İbn Asâkir, s. 99; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 345.

113 Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press., 1950), s. 163, 175, 246-247.

114 G.H.A. Juynboll, *Muslim Tradition* (Cambridge: Cambridge University, 1983), s. 158; a.mlf., *Encyclopedia of Canonical Hadith* (Leiden: Brill, 2007), s. 690-691.

115 Msl. bk. Harald Motzki, "The Jurisprudence of Ibn Şihâb az-Zuhrî. A Source-critical Study", *Taquinio*, c. I, sy. 1 (2000): 59-107.

116 İbn Asâkir, s. 110-122; Fesevî, I, 639, 642; Mizzî, XXVI, 436; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 336.

117 Bk. Halit Özkan, "Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 96-97. Zührî'nin fıkıh anlayışı ve fıkıh ilmindeki yeri hakkında Adem Sengri tarafından *Fıkhü'z-Zührî* başlıklı bir doktora tezi hazırlanmıştır (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1409).

Tefsir İlmindeki Yeri

Zührî'nin özellikle ahkam ayetleri ve nasih mensuh konularındaki görüşleri birçok tefsirde yer almaktadır.¹¹⁸ Kendisine tefsirle alakalı *en-Nâsîh ve'l-mensûh*¹¹⁹ ve *Tenzîlü'l-Kur'ân*¹²⁰ isimli iki eser nisbet edilmekle birlikte, neşredenlerin de belirttikleri üzere bu eserlerin ona nisbetinde şüphe vardır.¹²¹ Ancak erken dönem nasih-mensuh eserlerinde Zührî'ye birçok atıf yapılması¹²² onun nasih-mensuh konusunda eser telif etmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. Ona nisbet edilen "Fukaha en fazla nasih ve mensuh hadisleri belirlemede zorlanır"¹²³ sözü de kendisinin bu konuya fazlasıyla aşina olduğunun işaretidir.

İtikadi Tutumu

Zührî'nin akidevî konularda rey taraftar olmadığı anlaşılmaktadır. Kur'an ve hadislerin akidevî tartışmalara konu edilmesine karşı çıkan Zührî, anlaşılması güç görünen hadislerin yorumlanmaksızın rivayet edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Örneğin "Zina eden kişi o esnada mümin değildir" rivayeti hakkındaki yorumu sorulduğunda "Hadisleri size ulaştığı gibi insanlara ulaştırın, 'Bu ne anlama gelir?' diye sormayın" cevabını verdiği zikredilmektedir.¹²⁴ Bu tutum, Rebîa b. Ebû Abdurrahman ve Mâlik b. Enes gibi isimlere nisbet edilen "İstiva malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona inanmak vaciptir ve bu konuda soru sormak bid'attir" şeklindeki meşhur sözde somutlaşan tavrı hatırlatmaktadır. Zührî ayrıca kadere imanı tevhid akidesinin bir gereği olarak görmüş

118 Örnekler için bk. Dârî, s. 165-172.

119 (Nşr. A. Rippin, BSOAS, c. XLVII [1984]), s. 22-43; (nşr. Hâtim Salih Dâmin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, 1988, 1989); (nşr. Mustafa Mahmud Ezherî, Kahire: Daru İbn Affan, 2008).

120 (Nşr. Selahaddin Münecid, Beyrut 1963). *en-Nâsîh ve'l-mensûh*'un 1985, 1988 ve 2008 baskılarıyla birlikte de neşredilmiştir.

121 Rippin, s. 43; Dâmin, s. 9; Ezherî, s. 22.

122 Msl. bk. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh* (nşr. M. Salih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990), (indeks, s. 359); Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh* (nşr. M. Abdüsselam Muhammed, Küveyt: Mektebetü'l-Felah, 1408/1988), s. 61, 66, 73, 95, 133-134, 138, 178, 205, 213-215, 220, 229.

123 Ebû Nuaym, III, 365; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 346.

124 Ebû Nuaym, III, 369; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 343, 346.

ve muvahhid olduğu halde kadere inanmayanların tevhid anlayışlarının bozuk olduğunu bildirmiştir.¹²⁵

Fesahat alanında da benzersiz sayılan Zührî, Ömer b. Abdülaziz ve Musa b. Talha b. Ubeydullah ile birlikte dönemlerinin en fasih konuşan kişileri arasında zikredilmiştir.¹²⁶ Tergîb ve terhîb konularındaki bilgisinin de üst düzeyde olduğu ifade edilmiştir.¹²⁷

Zührî'nin dünya malına önem vermediği, çok cömert olduğu, ikramlarını kabul etmeyen muhaddislere hadis rivayet etmediği, kendisinden yardım isteyenlere verecek bir şey bulamadığında arkadaşlarından hatta kölelerinden borç alıp verdiği, bu yüzden daima borçlu kaldığı, yakınlarının bu konuda kendisine yaptıkları nasihatlerin fayda vermediği bilinmektedir.¹²⁸ Kendisi "Eli açık adam geçmişten ders alamaz" sözünü bu nasihatler üzerine dile getirmiştir.¹²⁹

Zührî 17 Ramazan 124'te (24 Temmuz 742) Filistin ile Hicaz sınırındaki Şağb ve Bedâ vadileri arasında yer alan arazisinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹³⁰ Emevî halifeleri, çeşitli dönemlerde onun borçlarını ödemelerine ve her seferinde bir daha borçlanmayacağına dair kendisinden söz almalarına rağmen öldüğünde çok miktarda borcu çıkmış ve arazisi satılarak borcu ödenmiştir.¹³¹

Kısa boylu, tabii rengi hafif kızıla çalan seyrek sakallı biri olan Zührî sakalını ve uzatıp arkada topladığı saçını siyaha boyardı.¹³² Gözünde hafif bir rahatsızlığı bulunduğu için kendisine "Uaymış" de denmiştir.¹³³ Yaşlılığında bu rahatsızlığın ilerlediği anlaşılmaktadır.¹³⁴ Yüzüğünün taşında "Muhammed yes'elullâhe el-âfiyeh" (Muhammed Allah'tan afiyet diler) yazdığı zikredilmektedir.¹³⁵

125 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 343.

126 İbn Asâkir, s. 140.

127 Mizzî, XXVI, 436.

128 İbn Asâkir, s. 95 vd., 107, 163-164, 177; Mizzî, XXVI, 435.

129 İbn Asâkir, s. 172, 174.

130 İbn Asâkir, s. 41-42, 47.

131 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 342.

132 İbn Sa'd, VII, 437.

133 İbn Asâkir, s. 49.

134 İbn Sa'd, VII, 436.

135 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 337.

Rivayetlerinin Akabeti

Tedvin tarihinin en meşhur simasının rivayetleri, başından itibaren birçok kişinin ilgisine mazhar olmuştur. Onun binlerce talebesi tarafından aktarılan rivayetleri zamanla birçok müteber hadis kitabında yer almıştır. Ancak kendisinin rivayetleri sıradan bir ravininkinden çok ayrı değerlendirilmiştir. Hem ilk nesilden bazı talebeleri hem de sonraki yüzyıllarda birçok isim Zührî'nin rivayetlerini hususi olarak derlemişlerdir. Bunların en fazla bilinenleri Şuayb b. Ebû Hamza, Ahmed b. Salih et-Taberî, Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Ebû Bekr Muhammed b. Mihran el-İsmailî, Nesâî, Ebû Ali el-Mâsercisî ve Hasan b. Ali el-Cevherî tarafından yapılan derlemelerdir. Zührî'nin rivayetlerini herhangi bir ayırım gözetmeden derleyen bu çalışmalara ek olarak, onun belirli ortak özellikleri içeren rivayetleri yahut fetvaları da alimler tarafından biraraya getirilmiştir.

Aşağıda ayrıntılı bilgi verileceği üzere Şuayb b. Ebû Hamza, hocası Zührî'nin rivayetlerinden kendisine bir nüsha oluşturmuştur. Zührî'den bir asır sonra, onun rivayetlerini en iyi bilenlerden sayılan Ahmed b. Salih et-Taberî (ö. 248/862) hadislerinden bir derleme yapmış,¹³⁶ aynı dönemde, *el-Câmiu's-sahîh* müellifi Müslim b. Haccac (ö. 261/875) Zührî'nin teferrüd ettiği, yani kendilerinden tek başına rivayette bulunduğu ravilerin listesini oluşturmuştur.¹³⁷ Başka bir deyişle bunlar, yalnızca Zührî'nin rivayeti sayesinde hadisleri bilinen kişilerdir. Müslim'in çağdaşı olup Zührî mütehasısı olarak tanınan Muhammed b. Yahya ez-Zühli'nin (ö. 258/872) *ez-Zührîyyât* adlı iki cilt olduğu bildirilen bir derlemesi vardır.¹³⁸ Ondan yaklaşık bir asır sonra, Zührî'den gelen rivayetler üzerine hususi çalışmalar yaptığı için "Küçük Zührî" olarak tanınan Ebû Ali el-Mâsercisî (ö. 365/976) babasının hocası olan Zühli'nin bu eserini ilavelerle genişletmiştir.¹³⁹ Yine

136 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 247, 249.

137 Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehresetü mâ ravâhu an şüyühih* (nşr. F. Codera-J.R. Tarrago, Beyrut: el-Mektebetü't-Ticari, 1963), s. 145; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Haydarabad 1375-77/1955-58), II, 682-683; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis* (nşr. A.M. Şakir, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994), s. 55; Dârî, 340-347; Kandemir, "Nesai", *DA*, XXXII, 565.

138 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, s. 247. Eser kısmen yayımlanmıştır (nşr. Süleyman Said Müreyzûn, Mekke: 1999).

139 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 956.

Zührlî'ye ait olan ve *İlelü hadîsi'z-Zührî, Muhtârât min rivâyâtihî ani'z-Zührî* veya *Ehâdisü'z-Zührî* gibi adlarla bilinen eserin bir nüshası Zahiriyye Kütüphanesi'nde (Hadis, no. 83/10) bulunmaktadır.¹⁴⁰ İbn Ebû Asım diye bilinen Ahmed b. Amr eş-Şeybânî'ye (ö. 287/900) *İlelü hadîsi'z-Zührî* isimli bir eser nisbet edilmektedir.¹⁴¹ Adından anlaşılacağı üzere bu eser, Zührî'den gelen ve ilk bakışta problemsiz gibi görünen rivayetlerdeki gizli kusurları araştırmaktadır. Kütüb-i Sitte müelliflerinden Ahmed b. Şuayb en-Nesâî Zührî'nin hocaları hakkında bir eser hazırlamıştır.¹⁴² İbn Kayyim el-Cevziye de (ö. 751/1350) Zührî'nin fetvalarının Muhammed b. Nuh (ö. ?) isimli bir müellif tarafından üç cilt halinde derlendiğini söylemektedir.¹⁴³

Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası

Zührî'nin rivayetlerinin bir kısmı onun talebelerinden Şuayb b. Ebû Hamza sayesinde günümüze ulaşmıştır. Hişam b. Abdülmelik döneminde Emevî sarayında görev yapan bir katip olan¹⁴⁴ Şuayb, Zührî'nin beş gruba ayrılan talebeleri arasında en yüksek mertebeyi oluşturan ve Malik b. Enes, Yunus b. Yezid el-Eylî, Ukayl b. Halid, Muhammed b. Velid ez-Zübeydî ve Ma'mer b. Raşid gibi isimlerin bulunduğu birinci grupta yer almaktadır.¹⁴⁵ Bu isimlerin içinde dahi en kıdemlilerden olan Şuayb, Zührî'nin

140 Necm Abdurrahman Halef, *İstidrâkât alâ Târihi't-türâsi'l-arabî* (Cidde: Dâru İbni'l-Cevzi, 1422), IV, 273-274.

141 Raşit Küçük, "İbn Ebû Âsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), XIX, 423.

142 M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), XXXII, 565.

143 İbn Kayyim, I, 23. Bu eserin müellifi ve akıbeti hakkında daha fazla bilgi bulunamamıştır.

Zührî hakkında modern dönemde de birçok çalışma yapılmıştır. Bura-ya kadar zikredilen çeşitli eserlerin yanında şu çalışmalar da anılmalıdır: Süleyman Ubeyd Hâzimi, "el-İmâmü'z-Zührî el-muhaddis" (Master Tezi, Câmîatü'l-Melik Abdülaziz, Mekke 1400); Sedat Özçelik "İbn Şihab ez-Zührî'nin Hayatı ve Hadisçiliği" (Master Tezi, Ankara Üniversitesi, 2001); Abdurrahman Hafız, "The Life of az-Zuhri and His Scholarship in Quranic Sciences and Hadith and Sunna" (Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1977); Abdurrahman b. Muhammed Hasan Demfû, "Merviyâtü'l-İmâm ez-Zührî el-mualle fi Kitâbi'l-İlel li'd-Dârekutni" (Doktora Tezi, Riyad 1419/1999).

144 Ebû Zür'a, II, 715; Mizzî, XII, 519.

145 Mizzî, XII, 517, 519 (dipnot 1); İbn Receb, s. 362; Dârî, s. 157.

Halife Hişam b. Abdülmelik için akdettiği hadis imla meclislerine katılmış,¹⁴⁶ aynı halifenin emriyle bir yıl boyunca¹⁴⁷ Zührî'nin derlediği rivayetleri yazıya geçirmiştir. Yazı malzemesi açısından sıkıntı çekmeyen yetenekli bir katibin bir yıl boyunca yazabileceği hadislerin miktarının nasıl bir yekûn tutacağını tahmin etmek zor değildir. Nitekim Zührî'nin Şuayb ve benzeri katipler vasıtasıyla kaydedilen rivayetleri yıllar sonra insanların eline geçtiğinde bu metinlerin miktarını ifade etmek üzere "Deve yüküyle kitaplar taşındı" tabirinin kullanılması yeterince açıklayıcıdır. Bu durum, Zührî'nin tedvin sürecindeki hizmetinin boyutları hakkında da fikir vermektedir.

Şuayb esasen, hocalarının hadislerini muhafaza etmek üzere harcadığı emekle ve özellikle Zührî'nin hadislerini metinlerine sadık kalarak aktarmasıyla tanınmaktadır.¹⁴⁸ Şuayb, Zührî'nin yanısıra Ebû'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Nâfi', Abdullah b. Ebû Hüseyin gibi tâbiîn alimlerine ait hadisleri de yazılı olarak muhafaza etmiştir.¹⁴⁹ Muhtemelen bunlar da tedvin sırasında kaydedilen metinler arasında yer alıyordu.

Şuayb'ın, kendisinden yaklaşık 1700 hadis rivayet ettiği Zührî'ye ait rivayetlerden oluşturduğu bir nüshanın varlığı en başından beri bilinmektedir. Sağlıklı olduğu dönemlerde hadis rivayet ederken metinlerini talebelerine vermeyen¹⁵⁰ Şuayb, vefatından hemen önce talebelerinin de ısrarıyla bu tavrını değiştirmiştir. Ölüm döşeginde adı geçen nüshanın da içinde bulunduğu birçok metni esasen tıpla meşgul olan oğlu Bişr'in yanında diğer talebelerine göstermiş, bunların tamamını Zührî'den yazıp daha sonra

146 Zehebî, *Tehzibü't-Tehzib*, II, 506; İbn Receb, s. 361-362.

147 Ebû Nuaym, III, 361.

148 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel ve marifeti'r-ricâl* (nşr. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara: İlahiyat Fakültesi, 1963), I, 370. Yeri gelmişken, Şuayb'a ait olup yanlış anlaşıldığını düşündüğümüz bir ibareye açıklık getirmek isteriz: Şuayb birgün talebesi Bakıyye b. Velid'e "Çalışmaktan ellerim nasır tuttu!" demiştir. Ebû Zür'a yıllar sonra bu cümlenin anlamını Ali b. Medinî'ye sormuş, o da "Şuayb'ın tarlası vardı, orada çalışmaktan olmuştur" diye cevap vermiştir. Oysa –elimizde somut bir delil bulunmamakla birlikte- cümlenin aktarıldığı bağlama dikkat edilecek olursa Şuayb burada muhtemelen Hişam'a ve Zührî'ye katiplik yapmaktan dolayı ellerinin nasır tuttuğunu ima etmektedir, bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 189.

149 Ebû Zür'a, I, 434. Ahmed b. Hanbel, Şuayb'a ait metinleri oğlu Bişr'in de laletiyle bizzat görüp zabt ve şekil bakımından çok beğenmiştir, bk. Ebû Zür'a, I, 433, II, 715; Mizzî, XII, 517-518; Zehebî, *Tehzibü't-Tehzib*, II, 506.

150 Ebû Zür'a, I, 433, II, 715; Mizzî, XII, 519.

tashih ettiğini, dileyenin o hadisleri kendisinden (icazet) yoluyla, dileyenin arz ederek, dileyenin de oğlundan dinleyerek (semâ yoluyla) rivayet edebileceğini bildirmiştir.¹⁵¹

Şuayb'ın son meclisinde talebelerine ilamda bulunduğu metinlerin arasında bulunan nüsha sonraki hadis kitaplarına girmiştir.¹⁵² Örneğin ondaki bütün rivayetlerin Buhârî tarafından *el-Câmi'u's-sahîh'e* alındığı bazı klasik ve modern kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁵³ Yani bu nüsha Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh'i* telif ederken kullandığı birçok yazılı kaynaktan birisidir. Nitekim Fuat Sezgin, Şuayb'ı Zühri'nin hadislerini Buhârî'ye ulaştıran kaynaklardan birisi olarak zikretmektedir.¹⁵⁴ Şuayb ile Buhârî arasındaki vasıta, onun rivayetlerini münavelesiz icazet yoluyla¹⁵⁵ alıp Buhârî'ye aktaran Ebû'l-Yemân Hakem b. Nâfi'dir (ö. 222/837). Ebû'l-Yemân Şuayb'ın son günündeki meclisinde bulunanlardan biridir ve onun verdiği icazete binaen metinlerini ileriki günlerde oğlundan alıp istinsah ettikten sonra "*ahberenâ*" lafziyla aktarmıştır.¹⁵⁶ Onun *Sahîh-i Buhârî'*ye girmiş olan rivayetlerinin sayısı 265'tir.¹⁵⁷

151 Ebû Zür'a, I, 434, II, 716; Mizzî, XII, 519-520; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 190. Şuayb'ın bu son meclisinde bulunan talebeleri arasında oğlu Bişr ve Ebû'l-Yemân'dan başka Bakıyye b. Velid, İsmâil b. Ayyâş ve Muhammed b. Himyer de vardır, bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 188, 190.

152 Bu metnin bir bölümü, aynı yazma nüsha üzerinden ve *Cüz fihi ehâdisü Ebi'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi'* adıyla iki defa neşredilmiştir: (Nşr. Azami, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* içinde), II. Kısım, s. 137-164; (nşr. Nâfiz Hüseyin Hammad-Nûr el-Hayle, *Mecelletü Câmi'ati'l-Ezher bi-Gazze*, c. XIII (2011): 513-562. Ayrıca bk. Mehmet Efendioğlu, "Tedvîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), XL, 268.

153 Ebû Yalâ Halil b. Abdullah el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis* (nşr. M. Said b. Ömer İdris, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), I, 199; Necm Abdurrahman Halef, IV, 61. Ancak bu bilgi tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Aşağıda değinileceği üzere, bugün neşredilen nüshadaki 73 hadisten 24 tanesi *Sahîh-i Buhârî'*de yoktur. 49 hadis ise eserde yer almıştır. Bu konuda nüshanın naşirleriyle bizim hesabımız arasında küçük de olsa bir fark mevcuttur. Onlara göre iki eserdeki ortak hadislerin sayısı 47'dir, bk. Nâfiz Hüseyin Hammad-Nûr el-Hayle, s. 555.

154 Bk. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: İlahiyat Fakültesi, 1956), s. 241.

155 Ebû'l-Yemân, Şuayb'dan aktardığı hadislerin münavele yoluyla alınmadığını açıkça ifade etmiştir, bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 321.

156 Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (Medine, ts.) s. 330.

157 Bizim sayımımıza göre 265 olan bu sayı Fuat Sezgin'e (*Buhârî'nin Kaynakları*, s. 241) ve Akif Köten'e ("Ebû'l-Yemân", *DİA*, X, 350) göre 257'dir. Tes-

Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan rivayetinin şekli, başka bir deyişle ondan hangi tahammül yolu ile hadisleri aldığı hep tartışılmıştır. Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan semânının olup olmadığını tartışan lehte ve aleyhteki rivayetler ele alındığında, onun ilgili hadisleri semâ yoluyla almadığını, sadece Şuayb'ın son meclisinde verdiği izne binaen o günkü metinleri çoğalttığını gösteren rivayetler ağır basmaktadır. Üçüncü asrın önde gelen münekkitlerinden Ali b. Medinî, Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan rivayetleri hakkında “Bunlar divanlardan alınmış hadislere benziyor” diyerek yazılı kaynaktan yapılan alıntıyı ima etmektedir.¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel de Ebü'l-Yemân'ın bu metinleri duymadığı, sadece Şuayb'ın son meclisindeki iznini işittiği kanaatindedir.¹⁵⁹ Oğlu Abdullah kendisine “Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan semâ nasıldır?” diye sorduğunda Ahmed b. Hanbel, “O Şuayb'dan rivayet ederken ‘*enbeenâ*’ derdi” demiştir.¹⁶⁰ Bilindiği gibi bu tabir semâ değil icazet ve münavele gibi yöntemleri gösterir. Zehebî'nin Fesevî'yi kaynak göstererek aktardığı bir rivayette de Ebü'l-Yemân'ın talebeleri, Şuayb'dan rivayet ederken niçin “*ahberenâ*” tabirini kullandığını sorunca Ebü'l-Yemân, Şuayb'ın son meclisinde kendilerine bu izni verdiğini belirtmiştir.¹⁶¹ Talebelerin bu soruyu sormalarının sebebi, Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan semânının olmadığını bilmeleridir. Aksi halde böyle bir soru anlamsız olurdu. Üstelik aynı diyalogda Ebü'l-Yemân talebelerine kızdığı halde ilgili hadisleri Şuayb'dan semâ ettiğini söyleyememiştir. Zehebî'ye göre ise Ebü'l-Yemân tarafından “*ahberenâ*” tabiriyle Şuayb'dan aktarılan hadislerin onun metinlerinden alındığı kesindir¹⁶² ve buna rağmen “*ahberenâ*” tabirinin kullanılmasında beis yoktur.¹⁶³ Ebü'l-Yemân'ın çağdaşı olan

pitimize göre bu hadislerin 203'ü Zührî'den, geri kalanları Şuayb'ın diğer hocalarındandır. Bunlar Ebü'z-Zinâd (56 adet), Abdullah İbn Ebû Hüseyin (5 adet) ve Nâfi'dir (1 adet).

158 Ebü'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh* (nşr. Ebu Lübabe Hüseyin, Riyad: Daru'l-İlivâ, 1986), II, 528.

159 Hatib el-Bağdâdî, s. 329.

160 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 188.

161 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 190.

162 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 325.

163 Zehebî, bu örnekte olduğu gibi hoca ile talebenin birbirlerini iyi tanıyıp icazet verilen yazılı metne güvenmeleri durumunda icazetle alınan hadisleri aktarırken “*ahberenâ*” lafzının kullanılmasında beis olmadığını söylemektedir, bk. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 190-191. Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan semânının olup olmadığı tartışmaları hakkında ayrıca bk. İbn Receb el-Hanbelî, s. 222-225; Nâfiz Hüseyin Hammad-Nûr el-Hayle, s. 516-520.

Ahmed b. Hanbel ve Ahmed b. Salih et-Taberî gibi Zührî mütehasıslarının, onun Şuayb'a ait kitapları istinsah ederken yaptığı bazı yanlışlıklara dikkat çekmeleri de arada semâ olmadığı hususunu teyit etmektedir. Mesela Şuayb'ın kitaplarını bizzat incelemiş olan Ahmed b. Hanbel'in tespitine göre Ebü'l-Yemân, Şuayb vasıtasıyla Zührî'den gelen hadislerin bulunduğu nüshaları istinsah ederken, ona bitişik vaziyette olup Şuayb'ın bir başka hocasından (Abdullah İbn Ebû Hüseyin) aldığı hadislerin yer aldığı kısmı da Zührî'nin hadisleri zannederek yazmış, sonra da bunları Şuayb tarikiyle Zührî'den gelmiş gibi rivayet etmiştir. Zührî mütehasıslarının eleştirilerinden haberdar olan Ebü'l-Yemân ilgili kısımların Zührî'den geldiği konusunda direktip hatasında ısrar ettiği için Zehebî tarafından ayrıca tenkit edilmektedir.¹⁶⁴

Aşağıda ilgili hadislerin dökümü yapılırken görüleceği üzere, *Sahîh-i Buhârî*'de Ebü'l-Yemân, Şuayb'dan rivayet ettiği hadislerin dokuz tanesinde “*ahberenâ*” yerine “*haddesenâ*” tabirini kullanmaktadır. Bu durum, Ebü'l-Yemân'ın ilgili dokuz hadisi Şuayb'dan sema yoluyla aldığı intibahı uyandırmakla birlikte muhtemelen bu örneklerde “*haddesenâ*” tabirinin kullanılması müstensih veya ravilerden kaynaklanan bir hataya binaendir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'nin nüsha farklılıklarına işaret edilen bazı neşirlerinde ilgili yerlerde kimi nüshalarda “*haddesenâ*” yerine “*ahberenâ*” tabirinin kullanıldığı söylenmektedir ki kanaatimizce doğrusu da böyle olmalıdır.¹⁶⁵

Ebü'l-Yemân Şuayb'ın oğlu Bişr'den aldığı nüshayı birçok talebesine rivayet etmiştir. Buhârî'nin yanısıra Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Ali b. Medinî, Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Müslim b. Haccac, Ebu Hâtim er-Râzî gibi üçüncü asrın başlıca isimleriyle birlikte Ebû İsmail et-Tirmizî, Abdülkerim ed-Deyrâkûlî, Muhammed b. İshak es-Sağânî ve Ali b. Muhammed b. İsa el-Cekkânî bu nüshayı ondan rivayet edenler arasındadır.¹⁶⁶ Cekkânî nüshayı Ebü'l-Yemân'dan bizzat rivayet edenler içinde en son vefat eden kişidir ve bugünkü neşirlere esas alınan yazma ona ulaşmaktadır.

Zührî Şuayb Ebü'l-Yemân vasıtasıyla Buhârî'ye ulaşan hadislerin Ebü'l-Yemân nüshası olarak neşredilmesi hem doğru hem

164 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 322-323.

165 Bazı örnekler için bk. “Büyû”, 1, (2047); “Meğâzî”, 31, (4134); “Fezâilü'l-Kur'ân”, 2, (4984).

166 Halîlî, I, 452-454.

yanlıştır. Onun tarafından rivayet edildiğine göre metnin Ebü'l-Yemân'a nisbetle tanınması gerektiği düşünülebilir. Ancak Ebü'l-Yemân'ın buradaki rolü müstensihlikten öteye geçmemektedir. Bu durumda, ilgili metni (Zührî'ye kadar geri götürmemsek de) Şuayb'a nisbet etmekte bir sakınca yoktur. Nitekim bazı kaynaklarda bu metin (ve muhtemelen biraz fazlası) *Nüshatü Şuayb b. Ebû Hamza* adıyla zikredilmektedir.¹⁶⁷ Çünkü nihayetinde Ebü'l-Yemân'ın yaptığı, Şuayb'ın metinlerini –yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere bazen hatasıyla birlikte- istinsah etmekten ibarettir. Dolayısıyla bunların aslında Şuayb tarafından Zührî'nin meclislerinde yazılmış metinlerin kopyası olduğunu düşünmek gerekir. Buhârî'nin ve diğer muteber hadis kitaplarının müelliflerinin böyle bir metni eserlerine almakta tereddüt etmemeleri ise, Şuayb gibi yetenekli ve başarılı bir katip tarafından oluşturulan metinlerin yine onun tarafından gözden geçirilip tashih edilmesiyle ve oğlunun marifetiyle güvenilir biçimde muhafaza edilmiş olmasıyla açıklanabilir. Bu şekilde korunmuş ve içeriği bilinen metinlerin icazet yöntemiyle aktarılmasında beis olmadığı hadisçiler nazarında bilinen bir husustur. Nitekim Zehebî, Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan icazetle aldığı metinleri “*ahberenâ*” tabiriyle aktarmasını bu güvene bağlayarak izah etmektedir. Ona göre Şuayb'ın metinleri vicade yoluyla dahi rivayet edilebilecek kadar iyi yazılmış ve güvenilir durumdadır.¹⁶⁸

Halîlî'nin söylediğinin aksine, Şuayb'ın nüshasındaki bütün hadisler *Sahîh-i Buhârî*'ye girmiş değildir. Örneğin, bugün Ebü'l-Yemân'a nisbetle neşredilen nüshadaki 73 hadisten 24'ü *Sahîh-i Buhârî*'de değil başka kaynaklarda bulunmaktadır. Buhârî, hepsini aynı sıhhat mertebesinde görmediği için olmalı ki, nüshada yer alan bütün hadisleri eserine almamıştır. Diğer yandan, *Sahîh-i Buhârî*'de Ebü'l-Yemân Şuayb Zührî tarihiyle gelen hadislerin sayısı 6 mükerrerle birlikte 209'dur. Ebü'l-Yemân Şuayb'dan aldığı hadislerin tamamını ona ait nüshalardan istinsah ettiğine göre, bugün neşredilen Ebü'l-Yemân nüshası ile *Sahîh-i Buhârî*'de ortak olan hadislere, aynı tarikle gelip iki eserin teferüd ettiği hadisleri eklemek suretiyle, Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'ın oğlundan alıp istinsah ettiği Zührî'den gelen rivayetlerin daha geniş hacimli bir nüshasını oluşturmak mümkündür. Böylece tedvin sırasında oluşturulan bir metnin Zührî ile başlayıp Buhârî'de

167 Halîlî, I, 199, 452-454; Necm Abdurrahman Halef, IV, s. 61.

168 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 190-191, ayr. bk. X, 325.

son bulan yolculuğu hakkında fikir edinilmiş olacaktır. Bu çaba, Ebü'l-Yemân nüshasına ait yazma metinleri bulup neşredenlerin yaptıkları büyük hizmete küçük bir katkı mahiyetindedir.

Aşağıda, Zührî Şuayb Ebü'l-Yemân tarikiyle *Sahîh-i Buhârî*'ye girmiş olan hadislerin bu eserdeki yerleri gösterilmektedir. Bu hadislerin tek bir nüshaya ait olduğunu düşünmek pekala mümkündür. Bugün Ebü'l-Yemân'a nisbetle neşredilen nüsha, ister onun adıyla ister hocası Şuayb'ın adıyla anılsın, gerçek hacmini yansıtmamaktadır. Ya Ebü'l-Yemân elinde bulunan Şuayb'a ait bütün hadisleri talebelerine tek seferde rivayet etmediği için olması gerekenden daha küçük bir nüsha oluşmuş, yahut onun talebeleri kendisinden aldıkları hadisleri parça parça rivayet ederken bu durum ortaya çıkmıştır. Her halükârda, aşağıda yerleri gösterilen hadisler eklenmek suretiyle Şuayb'ın Zührî'den aktardığı rivayetlerin *Sahîh-i Buhârî*'deki tam resmini görmek, başka bir deyişle Zührî ile başlayıp Şuayb ve Ebü'l-Yemân'la devam eden çizginin gerçek serencâmını takip etmek mümkündür:¹⁶⁹

Bed'ü'l-vahy, 6, (7); İman, 11, (18); 19, (27); 41, (56); İlm, 27, (89); 29, (93); Vudû, 28, (164); 45, (198); 58, (220); Salât, 13, (372); Salât, 55, (435); Salât, 68, (453);¹⁷⁰ Mevâkîtü's-salât, 11, (540); 13, (550); 40, (601); Ezan, 15, (626); 31, (648); 46, (680); 82, (732); 85, (738); 128, (803);¹⁷¹ 128, (804);¹⁷² 129, (806); 146, (829); 149, (832); 161, (862); 162, (864); Cuma, 6, (884); 12, (894); 18, (908); 29, (925); 29, (926); Havf, 1, (942); İdeyn, 1, (948); Vitr, 1, (994); İstis-kâ, 15, (1023); Taksîru's-salât, 12, (1105); 14, (1109); Teheccüd, 3, (1123); 5, (1127); 10, (1137); Cenaiz, 79, (1358); 92, (1384); Zekat, 1, (1399); 40, (1456); Hac, 45, (1589);¹⁷³ 79, (1463); Fezâilü'l-Medîne, 5, (1874); Savm, 22, (1925); 30, (1936); 49, (1965);¹⁷⁴ 56,

169 Hadislerin *Sahîh-i Buhârî*'de bulunduğu kitap ve bablara ilaveten müteselsil numaralarını da gösterebilmek amacıyla, İzzeddin Dallî-İmad Tayyar-Yasin Hasan tarafından yapılan neşir kullanılmıştır (Beyrut: Müessesetü'r-risale nâşirün, 2010). Kitap adından sonraki numara babı, parantez içindekiler ise hadisin müteselsil numarasını göstermektedir. Altı çizili hadisler hem *Sahîh-i Buhârî*'de hem Ebü'l-Yemân nüshasında bulunmaktadır.

170 Ebü'l-Yemân nüshasında 44 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (6152 nolu hadis).

171 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

172 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

173 Ebü'l-Yemân nüshasında 46 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (7479 nolu hadis).

174 Ebü'l-Yemân nüshasında 42 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (7242 nolu hadis).

(1976); 69, (2001); İtikaf, 8, (2035); Büyü, 1, (2047);¹⁷⁵ 67, (2155); 100, (2220); 109, (2229); İcare, 12, (2272); Müsâkât, 1, (2352); İstikrâz, 10, (2397); 20, (2409); Mezalim, 13, (2452); 18, (2460); İtk, 8, (2533); 19, (2558); Hibe, 17, (2596); Şehâdât, 3, (2638); 5, (2641); 30, (2687); Sulh, 12, (2708); Vasâyâ, 11, (2753);¹⁷⁶ 21, (2763); Cihad, 2, (2786); 2, (2787); 7, (2797); 12, (2807); 24, (2821); 47, (2858); 84, (2910); 87, (2913); 92, (2923); 102, (2946); 122, (2978); 170, (3045); 182, (3062);¹⁷⁷ Farzu'l-humus, 19, (3147); Cizye, 1, (3158); 16, (3177); Bed'ü'l-halk, 10, (3260); Ehadisü'l-enbiya, 31, (3408); 44, (3431); 48, (3442); Menâkıb, 1, (3499);¹⁷⁸ 2, (3500); 5, (3511); 9, (3521); 25, (3593); 25, (3598);¹⁷⁹ 25, (3608);¹⁸⁰ 25, (3610); Fezâilü's-sahâbe, 5, (3663); 5, (3666);¹⁸¹ 12, (3711); 16, (3729); Meğazi, 12, (3999); 12, (4005); 12, (4007); 12, (4011); 14, (4033); 31, (4132); 31, (4134);¹⁸² 38, (4203);¹⁸³ 77, (4399);¹⁸⁴ 77, (4401); 83, (4437); Tefsir (Âl-i İmran), 15, (4566); (Maide), 13, (4623); (Araf), 4, (4642); (Tevbe), 20, (4679); (Yusuf), 6, (4696); (Şuara), 2, (4771);¹⁸⁵ (Kasas), 1, (4772); (Ahzab), 3, (4784); (Ahzab), 4, (4785); (Ahzab), 9, (4796);¹⁸⁶ (Saff), 1, (4896); Fezâilü'l-Kurân, 2, (4984);¹⁸⁷ 20, (5025); 27, (5041); Nikah, 8, (5074); 15, (5088); 20, (5101); 43, (5140); 46, (5145); 83, (5191); Talak, 11, (5271); Et'ime, 20, (5408); 58, (5462); Eşribe, 1, (5576); 4, (5586, 5587¹⁸⁸); Merdâ, 1, (5640); 19, (5673); Tıb, 23, (5715); 43, (5754); 54, (5773); Libas,

175 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

176 Ebü'l-Yemân nüshasında 38 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (4771 nolu hadis).

177 Ebü'l-Yemân nüshasında 30 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (4203 nolu hadis).

178 Ebü'l-Yemân nüshasında 39 ve 53 nolu hadisler.

179 Ebü'l-Yemân nüshasında 16 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (7135 nolu hadis).

180 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

181 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

182 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

183 Ebü'l-Yemân nüshasında 30 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (3062 nolu hadis).

184 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

185 Ebü'l-Yemân nüshasında 38 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (2753 nolu hadis).

186 Ebü'l-Yemân nüshasında 10 ve 15 nolu hadisler.

187 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

188 Burada muallak olarak verilen bu rivayet, aslında 5586 nolu hadisle aynı isnada sahiptir.

6, (5792); 18, (5811); 18, (5814); 30, (5842); 42, (5860); 69, (5914); Edeb, 16, (5992); 18, (5995); 18, (5997); 19, (6000); 27, (6010); 39, (6037); 57, (6065); 62, (6073-6074-6075); 80, (6128); 90, (6145); 91, (6152);¹⁸⁹ 97, (6173); 111, (6201); 115, (6207); 121, (6218); 121, (6219); İstizân, 2, (6228); 22, (6256); Deavât, 3, (6307); 30, (6356); Rikâk, 20, (6470); 34, (6494); 35, (6498); 52, (6573); Eymân, 3, (6630); 3, (6636); 19, (6681); 30, (6698); Hiyel, 8, (6965);¹⁹⁰ Tabir, 5, (6990); 13, (7004); 33, (7026); Fiten, 6, (7069); 9, (7082); 23, (7116); 24, (7118); 27, (7132); 28, (7135);¹⁹¹ Ahkâm, 2, (7139); 14, (7161); 17, (7163, 7164¹⁹²); 31, (7185); 40, (7196); 49, (7213); Temennî, 9, (7242);¹⁹³ Ahbâru'l-âhâd, 1, (6260); İ'tisâm, 3, (7294); 16, (7338); 18, (7347); 25, (7361); Tevhid, 14, (7402); 19, (7413); 31, (7465); 31, (7467); 31, (7474); (7479);¹⁹⁴ 42, (7523).

Değerlendirme

Emevîler dönemi genel itibariyle kötü bir şöhrete sahip olmakla birlikte, bazı açılardan büyük başarıların elde edildiği bir dönemdir. Fetihlerle İslam ülkesinin genişlemesi gibi siyasi anlamda olumlu gelişmelerin yanında, İslami ilimler tarihini ilgilendiren birtakım faaliyetler, bu dönemin büyük başarıları arasında zikredilmelidir. Özellikle İslami ilimlerin temel metinlerini oluşturan rivayetlerin derlenmesi (*tedvîn*) konusunda harcanan çabalar bu bağlamda belki de en önemli başarıdır. Belirli bir tarihe kadar ulemanın şahsi gayretleriyle yürütülen bu çaba, hicri birinci asrın sonundan itibaren devlet desteğiyle büyük bir ivme kazanmış ve çeyrek yüzyıl içinde İslami ilimlerin temelini oluşturan metinlerin ilk kaynakları meydana getirilmiştir.

189 Ebü'l-Yemân nüshasında 44 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (453 nolu hadis).

190 Rivayette "haddesenâ Şuayb" tabiri kullanılmaktadır.

191 Ebü'l-Yemân nüshasında 16 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (3598 nolu hadis).

192 Burada muallak olarak verilen rivayet, aslında 7163 nolu hadisle aynı isnada sahiptir.

193 Ebü'l-Yemân nüshasında 42 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (1965 nolu hadis).

194 Ebü'l-Yemân nüshasında 46 nolu hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de iki defa geçmektedir, bk. (1589 nolu hadis).

Zühri'nin erken yaşta saraya intisab etmiş bir alim olarak –bu yüzden döneminde kendisi hakkında dile getirilen birçok eleştiriye rağmen- hadislerin tedvini için büyük gayret sarf ettiğinde şüphe yoktur. Onun başarısının arka planında, şahsi gayretleri kadar iktidarın kendisine verdiği destek de yer almaktadır. Tedvin sırasında rivayetlerin kaydedilmesi için gerekli olan hususlarda devletin bütün imkânlarını elinin altında bulunduran Zühri, ulaşabildiği çok sayıda rivayeti derleyip Emevî sarayına tevdi etmiştir. “Zühri'nin ilmi” diye adlandırılan bu metinler ne yazık ki olduğu gibi muhafaza edilememiştir. Ciddi bir yekun teşkil eden ve Halife II. Velid öldürüldüğünde saraydan çıkarılan bu metinlerin tek tek akibetleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, büyük bir kısmının bugün elimizde bulunan hadis külliyyatının içine çeşitli vasıtalarla ulaştığında şüphe yoktur.

Zühri'nin tedvin sırasında kendisinden çok yararlandığı katibi ve talebesi Şuayb b. Ebû Hamza, hocasının metinlerini itinayla koruyup sonraki nesillere aktaran müstesna bir isimdir. Tedvin sırasında derlenen ve onun marifetiyle muhafaza edilen metinlerin bir örneği, Buhârî ve Ahmed b. Hanbel gibi ileri gelen muhaddis ve imamların dönemine sağsalim ulaşmış ve onlar tarafından eserlerine alınmıştır. Bugün ne yazık ki sadece bir kısmı bulunan bu metnin eksik yerleri, ilgili kaynaklardan derlenmek suretiyle yeniden oluşturulmuş, böylece tedvin ile başlayıp tasnifin zirve noktasına ulaştığı eserlerin yazıldığı döneme kadar uzayan süreçte yazılı kaynaklardan nasıl istifade edildiği hakkında bir örnek görülmüştür. Hiç şüphe yok ki bu örneklerin çoğaltılması, erken dönemde hadis rivayetinde semâ ve kıraat gibi yöntemlerin yanında icazet, münavele ve i'lam gibi usûllerin de –tarafpların birbirlerine güvenmeleri şartına bağlı olarak- tatbik edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Abstract

A Surviving Example for the Legacy of Umayyad Court and Zuhri in the History of Tadwin: Nuskhathu Shuayb b. Abu Hamza

Ibn Shihab al-Zuhri's crucial role in the collection process of hadiths (*tadwin*) during the first quarter of the first century after Hijra is undeniable. Having close ties with Umayyad rulers, he was the most important figure among many scholars

employed by the Umayyad court to collect hadiths throughout the Islamic territory. Due to his efforts, many hadiths survived and found their way to the famous and canonical collections of the third century. With a crucial support from Umayyad rulers, Zuhri employed state scribes and used materials provided by the court to record hadiths. One of these scribes, Shuayb b. Abu Hamza, made a collection of his own out of hadiths that he had heard from Zuhri during *tadwin*. This personal collection eventually reached Ahmad b. Hanbal, al-Bukhari and their contemporaries in its original written form.

Keywords: Tadwin, Zuhri, Umayyads, Shuayb b. Abu Hamza, Ulama-Umara Relations.